

INSTYTUT GEOGRAFII SPOŁECZNO-EKONOMICZNEJ I GOSPODARKI PRZESTRZENNEJ
WYDZIAŁ EKONOMICZNY • UNIwersYTET OPOLSKI

46 STUDIA MIEJSKIE

OPOLE 2023

REDAKTOR NACZELNY

Janusz Słodczyk

ZASTĘPCA REDAKTORA NACZELNEGO

Edyta Szafranek

REDAKTOR TEMATYCZNY

Agnieszka Dembicka-Niemiec

RADA NAUKOWA

Wanda Maria Gaczek (Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu), Alfonz Gajdos (Uniwersytet im. Mateja Bela w Bańskiej Bystrzycy), Adam Jelonek, Sylwia Kaczmarek (Uniwersytet Łódzki), Andrzej Klasik (Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach), Barbara Lubicz-Miszewska (Uniwersytet Wrocławski), Tadeusz Markowski (Uniwersytet Łódzki), Jerzy J. Parysek (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu), Valentina Pidlisnyuk (Uniwersytet im. Mateja Bela w Bańskiej Bystrzycy; Narodowy Uniwersytet w Kremenczuk), Andrzej Rączaszek (Akademia Ekonomiczna w Katowicach), Jinming Sha (Fujian Normal University), Tadeusz Siwek (Uniwersytet Ostrawski), Zdeněk Szczyrba (Uniwersytet Palackiego w Olomuńcu), Jacek Szlachta (Szkoła Główna Handlowa w Warszawie), Daniela Szymańska (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu), Klaus Schöler (Uniwersytet w Poczdamie), Grzegorz Węclawowicz (Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania Polskiej Akademii Nauk), Andrzej Zborowski (Uniwersytet Jagielloński w Krakowie), Tadeusz Zipsler (Politechnika Wrocławska)

RECENZENCI ARTYKUŁÓW WYDANYCH W TOMACH 45–46 W ROKU 2023

Justyna Danielewicz, Łukasz Damurski, Lidia Groeger, Iwona Kiniorska, Dagmara Kociuba, Barbara Konecka-Szydłowska, Karolina Krośnicka, Katarzyna Mazur-Belzyt, Łukasz Mikula, Szymon Opania, Alina Pancewicz, Andrzej Sztando, Małgorzata Twardzik, Agnieszka Wójtowicz-Wróbel, Magdalena Wdowicka, Alicja Zakrzewska-Póltorak, Elżbieta Zuzańska-Żyśko

SEKRETARZ REDAKCJI

Agnieszka Dembicka-Niemiec
agnieszka.dembicka-niemiec@uekat.pl

ADRES REDAKCJI

Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej
Wydział Ekonomiczny
Uniwersytet Opolski
ul. Ozimska 46a 45-058 Opole
<https://czasopisma.uni.opole.pl/index.php/sm>

DEKLARACJA O WERSJI PIERWOTNEJ

Redakcja deklaruje, że wersją pierwotną (referencyjną) czasopisma jest wersja papierowa.

SPIS TREŚCI

Wprowadzenie (<i>Agnieszka Dembicka-Niemiec</i>)	7
Klaudia KAMIŃSKA, Aleksandra NOWAKOWSKA, Polityka zorientowana terytorialnie jako metoda adaptacji do zmian klimatu.	11
Iwona KINIORSKA, Patryk BRAMBERT, Emilia STACIWA, Plany migracyjne młodzieży akademickiej Kielc	27
Hubert WÓJCICKI, Aleksandra NOWAKOWSKA, Od niechcianej fabryki bawełny do symbolu miasta. Ewolucja znaczenia dziedzictwa przemysłowego w rozwoju miasta	41
Tomasz MIKOŁAJCZYK, Funkcjonowanie budżetu obywatelskiego w małych miastach województwa łódzkiego	61
Jarosław SZEWCZYK, Halina ŁAPIŃSKA, Małgorzata STRZYŻ, Fragmentacja terenów miejskich i podmiejskich w północno-wschodniej Polsce	75

CONTENTS

Introduction (<i>Agnieszka Dembicka-Niemiec</i>)	9
Klaudia KAMIŃSKA, Aleksandra NOWAKOWSKA, Place-based policy as a method for climate change adaptation	11
Iwona KINIORSKA, Patryk BRAMBERT, Emilia STACIWA, Migration-related plans of the academic youth of Kielce	27
Hubert WÓJCICKI, Aleksandra NOWAKOWSKA, From an unwanted cotton factory to the symbol of the city. The evolution of the meaning of the post- industrial heritage in the development of the city of Łódź	41
Tomasz MIKOŁAJCZYK, Functioning of the civic budget in small towns of the Lodzkie Voivodship.	61
Jarosław SZEWCZYK, Halina ŁAPIŃSKA, Małgorzata STRZYŻ, Urban and suburban land fragmentation in northeastern Poland	75

WPROWADZENIE

Niniejszy tom porusza zróżnicowane zagadnienia związane z rozwojem i funkcjonowaniem miast oraz współczesnymi procesami zachodzącymi na styku obszarów miejskich i otoczenia. Zawarte w tomie artykuły dotyczą aktualnych zagadnień, takich jak adaptacja do zmian klimatu, wykorzystanie budżetu obywatelskiego czy rola dziedzictwa przemysłowego w mieście poprzemysłowym.

Autorka pierwszego artykułu koncentruje swoje rozważania m.in. wokół wykorzystania polityk ukierunkowanych terytorialnie w zakresie adaptacji do zmian klimatu. Podkreśla, że Zintegrowane Inwestycje Terytorialne mogą służyć jako podstawa do opracowania bardziej skutecznych narzędzi adaptacji do zmian klimatu.

Następne prezentowane badania koncentrują się wokół preferencji migracyjnych kieleckich studentów, będących wynikiem ich planów osobisto-zawodowych. Autorzy pracy przeprowadzili typologię przyczyn mobilności przestrzennej studentów za pomocą metody Warda, co pozwoliło im na określenie czterech typów czynników determinujących migracje młodzieży akademickiej, z przewagą wektora ekonomicznego.

Odmiernym zagadnieniem, równie istotnym dla funkcjonowania miast, w których niegdyś dominującym sektorem gospodarki był przemysł, jest dziedzictwo poprzemysłowe. Temu zagadnieniu poświęcono uwagę w kolejnym artykule, który obrazuje, jak dziedzictwo poprzemysłowe wpłynęło na wizerunek i rozwój miasta na przykładzie rewitalizacji Manufaktury w Łodzi. Ważną częścią artykułu jest zaprezentowanie wartości dodanych, jakie społeczność lokalna zyskała dzięki rewaloryzacji swego niepowtarzalnego dziedzictwa poprzemysłowego.

Kolejny artykuł skupia swoje badania w małych miastach województwa łódzkiego i koncentruje się na diagnozie oraz ocenie funkcjonowania budżetu obywatelskiego. Autorzy wskazują, że coraz więcej miast decyduje się na wykorzystanie budżetu obywatelskiego jako formy aktywizacji społeczeństwa.

W niniejszym tomie znajdują Państwo również artykuł poruszający zagadnienia fragmentacji terenów miejskich i podmiejskich na przykładzie Białegostoku i Łap, miasta położonego w północno-wschodniej Polsce. Na podstawie analizy najnowszych map katastralnych autorka oceniła współczesne pozostałości skrajnego rozdrobnienia gruntów w Białymstoku i jego powiecie ziemskim. Opisano najbardziej ekstremalne przykłady historyczne, takie jak gospodarstwo podzielone na 1241 działek w Łapach.

Wyrażam nadzieję, że prezentowany tom, będący wynikiem interdyscyplinarnych badań naukowych w zakresie funkcjonowania miast, będzie dla Państwa cennym źródłem informacji dotyczących tych zagadnień.

Agnieszka Dembicka-Niemiec

INTRODUCTION

This volume treats about varied issues connected with the development and functioning of cities as well as contemporary processes going on at the meeting point of urban areas and their environs. The articles contained in it deal with currently topical matters such as adaptation to climate change, using citizens' budget or the role of industrial heritage in a post-industrial city.

The author of the first article concentrates her considerations on, among others, using policies oriented territorially in the scope of adaptation to climate change. She emphasizes in the work that the Integrated Territorial Investments can serve as the basis to elaborate more effective tools for adaptation to the climatic changes going on in our times.

Then, the following research that is presented focuses on migration-related preferences of students attending colleges of higher education in Kielce. It confirms that the preferences are conditioned by students' personal and professional plans. The authors presented a typology of the causes behind the spatial mobility of students, which was conducted by means of Ward's method. This allowed them to finally distinguish four types of factors which determine migration of academic youth, with the economic vector prevailing over the others.

Another issue, equally significant to functioning of cities in which the dominant sector of economy used to be industry in the past, is the cities' post-industrial heritage. This question is paid attention to in the next article that illustrates how the post-industrial heritage of the City of Łódź has influenced the image and development of the agglomeration, with the use of the case study of *Manufaktura*. An important part of the article is the author's presentation of the added values that the local community has acquired through the revitalization of their unique post-industrial heritage.

The authors of the next article made small towns of Łódź Province the object of their research, concentrating on diagnosis and evaluation of the functioning of citizens' budget. They concluded that there are more and more cities and towns which decide to use the citizens' budget as a form of activation of society.

The present volume includes also an article dealing with the problem of fragmentation of urban and sub-urban territory in the case study of the City of Białystok and Łapy – a town located in the north-eastern part of Poland. On the basis of analysis of the latest cadastral maps, the author made her assessment of contemporary remains of extreme land fragmentation in Białystok and its land district. The most extreme historical instances, such as the division of a farmholding into 1241 plots, which actually took place in Łapy, was described.

May I have hope that the volume which we place in the Readers' hands, being an effect of interdisciplinary scientific research in the sphere of functioning of cities, will prove a valuable source of information relating to these issues.

Agnieszka Dembicka-Niemiec

Klaudia KAMIŃSKA*, Aleksandra NOWAKOWSKA**

POLITYKA ZORIENTOWANA TERYTORIALNIE JAKO METODA ADAPTACJI DO ZMIAN KLIMATU

PLACE-BASED POLICY AS A METHOD FOR CLIMATE CHANGE ADAPTATION

DOI: 10.25167/sm.5100

ABSTRAKT: W obliczu postępujących zmian klimatu konieczne jest podjęcie działań w zakresie prowadzonej polityki rozwoju terytorialnego. Celem pracy jest pokazanie, w jaki sposób miasta wykorzystują idee *place-based policy* w ramach Zintegrowanych Inwestycji Terytorialnych do kształtowania działań na rzecz adaptacji do zmian klimatu. Przy wykorzystaniu metody case study oraz analizy komparatywnej pokazane zostały rozwiązania z trzech europejskich obszarów – Kornwalii i wysp Scilly w Anglii, aglomeracji ołomunieckiej Republiki Czeskiej oraz aglomeracji miejskiej Rijeka w Chorwacji. Opisane jednostki w bardzo wąskim stopniu wykorzystują mechanizm ZIT na rzecz adaptacji do zmian klimatu. Realizują głównie działania o charakterze infrastrukturalnym dotyczącym sektora transportu i energetyki. Teoretyczne założenia mechanizmu ZIT mogą być podstawą do opracowania narzędzia wdrażającego skuteczniejszą adaptację do zmian klimatu.

SŁOWA KLUCZOWE: Zintegrowane Inwestycje Terytorialne, *place-based policy*, adaptacja do zmian klimatu

ABSTRAKT: In the face of advancing climate change, it is necessary to take action on the territorial development policies. The purpose of this paper is to show how cities use the idea of place-based policy within the framework of Integrated Territorial Investments to shape climate change adaptation measures. Using the case study method and comparative analysis, solutions from three European areas are presented – Cornwall and the Isles of Scilly from England, the Olomouc agglomeration of the Czech Republic and the Rijeka urban agglomeration in Croatia. The described case studies make very narrow use of the ZIT mechanism for the benefit of the climate change adaptation. They mainly carry out activities of an infrastructural nature concerning transport and energy sectors. However, the theoretical assumptions of the ZIT mechanism may be the basis for implementing more effective adaptation to climate change.

KEY WORDS: Integrated Territorial Investments, place-based policy, climate change adaptation

Wprowadzenie

Od połowy XIX wieku znacznie nasiliły się zmiany klimatu (Popkiewicz, Kardaś i Malinowski 2019, 22–36; Haman 2008, 122–127). Liczne badania naukowe wskazują

* <https://orcid.org/0009-0006-2974-4347>

** <https://orcid.org/0000-0002-2912-4934>

na szybko postępujące zmiany, m.in. rosnący poziom wód morskich czy zmniejszenie pokrywy lodowej (NASA 2021). Wśród głównych problemów należy wymienić globalny wzrost temperatury, zaostrzenie warunków klimatycznych obszarów o skrajnych warunkach, zwiększenie częstotliwości występowania gwałtownych zjawisk atmosferycznych (nawalne opady, fale upałów, gwałtowne wyładowania atmosferyczne, huragany itp.) (Kamińska 2021). Do kluczowych zagrożeń należy zaliczyć także: zagrożenie zdrowia i życia wywołane powodzią w strefach przybrzeżnych oraz śródlądowych, awarie sieci infrastrukturalnych w wyniku gwałtownych zjawisk atmosferycznych, ryzyko śmiertelności i narażenia zdrowia w wyniku fal upałów, obniżenie bezpieczeństwa żywnościowego i dostępu do wody pitnej (IPCC 2014). Te zjawiska mają szczególnie wpływ na mieszkańców obszarów zurbanizowanych. Problemy dotyczące miast, będące konsekwencją zmian klimatu, to m.in. zanieczyszczenie powietrza, powódzie w wyniku deszczy nawalnych, niski poziom zasobów wodnych, miejska wyspa ciepła (Burchard-Dziubińska 2016, 144–152). Warunkiem koniecznym dla adaptacji do zmian klimatu na terenach zurbanizowanych jest właściwie prowadzona polityka rozwoju tych obszarów.

Odpowiedzią na to wyzwanie jest *place-based policy* – zorientowane terytorialnie podejście do rozwoju, które bazuje na sieciach relacji zakorzenionych w danym terytorium (Hess 2004, 165–186; Nowakowska 2018, 7–15). Polityka zorientowana terytorialnie eksponuje endogeniczny potencjał, zaangażowanie lokalnych aktorów w procesy rozwojowe oraz budowanie partnerstwa instytucjonalnego (Nowakowska, Rzeńca i Sobol 2021, 2–3). Zasięg takiego terytorium jest wyznaczany przez wspólne cechy i powiązania, które są silniejsze niż z jakimikolwiek innymi obszarami (Churski 2018, 40–41), a które zapewniają przewagę konkurencyjną, nie dającą się zbudować na innym terytorium (Noworól i Noworól 2018, 21–22). Jest to podejście kompleksowe, a zarazem silnie zindywidualizowane, oparte na kapitale terytorialnym (zasoby materialne i niematerialne przywiązane do miejsca (Kwaśny 2018, 126), które są dla niego unikalne) (Capello, Caragliu and Nijkamp 2009, 6). Przejawia się też wysokim poziomem zintegrowania działań podejmowanych w różnych sferach, gdyż w tym przypadku jako „terytorium” rozumiemy przestrzeń w wymiarze geograficznym, relacyjnym i instytucjonalnym (Nowakowska 2018, 8–12).

Miejska polityka klimatyczna, podobnie jak zorientowane terytorialnie podejście do rozwoju, powinna wprowadzać rozwiązania promujące aktywne współdziałanie różnych podmiotów i wielopoziomowe zarządzanie. Skuteczność procesów adaptacyjnych jest silnie związana z zaangażowaniem podmiotów sektora publicznego, prywatnego i obywatelskiego, dlatego konieczne jest podejmowanie przez nich współpracy poprzez zintegrowane zarządzanie z wykorzystaniem elastycznych strategii operacyjnych (Agrawal 2008, 23–29).

Adaptacja do zmian klimatu wymaga podejmowania interwencji wielowymiarowo, co również jest kluczowym elementem działania w myśl *place-based policy*. W obu przypadkach ważne jest zintegrowane podejście strategiczne (Ramezani, Naghib i Akbarzadeh 2015, 755–756). Prowadzenie polityki miejskiej zgodnie z współczesnymi

wyzwaniami środowiskowymi to efektywne wykorzystywanie lokalnych zasobów (kapitału terytorialnego) (Rzeńca 2016, 108), minimalizowanie skutków zmian klimatu przy pomocy rozwiązań oddolnych i „szytych na miarę” dla potrzeb miejsca (Rzeńca i Sobol 2020, 285). Z perspektywy polityki miejskiej oznacza to stosowanie równolegle rozwiązań twardych i miękkich, które także są podstawą *place-based policy*. Należy również pamiętać, że ryzykiem klimatycznym należy zarządzać długookresowo (Fronia 2010, 153) z wykorzystaniem mechanizmu sprzężenia zwrotnego w reakcji na pozyskiwanie nowych informacji z monitoringu (Kundzewicz 2017, 41).

Z przytoczonej literatury przedmiotu wynika, że adaptacja do zmian klimatu i rozwój terytorialny w myśl *place-based policy* mają takie wspólne cechy, jak: podejście długookresowe, angażowanie wielu aktorów lokalnych, wielowymiarowość i zintegrowanie podejmowanych działań, stosowanie rozwiązań miękkich i twardych, dopasowanie do specyfiki miejsca z zachowaniem elastyczności w obliczu obserwowanych zmian. Daje to podstawy, by sądzić, że instrumenty wykorzystywane do realizacji polityki zorientowanej terytorialnie mogą mieć kluczowe znaczenie w walce ze zmianami klimatu.

Place-based policy jest trudne do implementacji – wymaga zdiagnozowania kapitału terytorialnego, zidentyfikowania kluczowych dla rozwoju obszarów tematycznych, zaangażowania aktorów lokalnych, prowadzenia dialogu społecznego i partnerstwa instytucjonalnego czy zintegrowania różnych sektorów działalności i obszarów problemowych w podejmowanych działaniach. Polityka ta może być realizowana przez szereg instrumentów, m.in. poprzez delimitację obszarów funkcjonalnych i zintegrowane inwestycje terytorialne (Churski 2018, 42–43).

Zintegrowane Inwestycje Terytorialne (ZIT) jako narzędzie terytorialnej polityki rozwoju zostały wprowadzone w ramach reformy polityki spójności Unii Europejskiej na lata 2014–2020 (Wyrwa, Barska i Jędrzejczak-Gas 2017, 568). Głównym zadaniem Zintegrowanych Inwestycji Terytorialnych jest stworzenie możliwości wykorzystania potencjału miejskich jednostek terytorialnych (Szafranek 2015, 82). W myśl polityki zorientowanej terytorialnie jego realizacja wykorzystuje partycypację społeczną w procesie rozwiązywania problemów i strategicznego kształtowania rozwoju (Szafranek 2019, 96). Powinno się to odbywać poprzez zintegrowane, kompleksowe, międzysektorowe, komplementarne projekty w ramach partnerstwa instytucjonalnego (Ministerstwo 2013, 13–14). Zintegrowane Inwestycje Terytorialne promują partnerski model współpracy i kształtują umiejętności zintegrowanego podejścia do rozwoju. Instrument ten jest wykorzystywany w wielu krajach członkowskich UE.

W tym kontekście celem analizy jest pokazanie, w jakim zakresie miejskie obszary funkcjonalne wykorzystują idee *place-based policy* w ramach ZIT do kształtowania działań na rzecz adaptacji do zmian klimatu. Analiza pokazuje trzy przykłady związków ZIT – Kornwalii i wysp Scilly w Wielkiej Brytanii, aglomeracji ołomunieckiej Republiki Czeskiej oraz aglomeracji miejskiej Rijeka w Chorwacji, które utworzono w okresie programowania 2014–2020. W każdym studium przypadku (*case study*) zaprezentowany został sposób zarządzania adaptacją do zmian klimatu z wykorzystaniem mechanizmu Zintegrowanych Inwestycji Terytorialnych. Przy wykorzystaniu analizy komparatywnej

zostały zestawione rozwiązania zastosowane w zintegrowanym zarządzaniu adaptacją do zmian klimatu.

Materiały i metody badawcze

Wykorzystana metoda badawcza to studium przypadku z wykorzystaniem techniki analizy źródeł zastanych, w tym w szczególności dokumentów strategicznych. Studium przypadku to pogłębiona, wieloaspektowa jakościowa analiza jednego zjawiska, wskazująca jego czynniki rozwoju w oparciu o warunki otoczenia (Flyvbjerg 2011, 301–302). To przykład reprezentujący większy obszar problemowy, który umożliwia teoretyczną generalizację danego zjawiska. Na potrzeby badania dokonano wyboru trzech miejskich obszarów funkcjonalnych w oparciu o następujące kryteria:

- Obszar funkcjonalny wykorzystujący mechanizm Zintegrowanych Inwestycji Terytorialnych w okresie programowania 2014–2020;

- Obszar funkcjonalny, w ramach którego podejmowane są działania w przynajmniej jednym z następujących obszarów interwencji funduszy strukturalnych w latach 2014–2020: przejście na gospodarkę niskoemisyjną, dostosowanie do zmian klimatycznych oraz zapobieganie zagrożeniom i zarządzanie nimi, ochrona środowiska i efektywne wykorzystywanie zasobów;

- Obszar funkcjonalny, którego populacja jest większa niż 100 tys., a mniejsza niż 600 tys. mieszkańców, ale zarazem jego centralną jednostką nie jest stolica kraju.

Podstawowym źródłem informacji wykorzystywanym w badaniu są dokumenty strategiczne opracowane w ramach mechanizmu ZIT dla Kornwalii i wysp Scilly z Wielkiej Brytanii, aglomeracji ołomunieckiej Republiki Czeskiej oraz aglomeracji miejskiej Rijeky w Chorwacji. Przedmiotem analizy wybrano dokumenty ZIT, ponieważ instrument ten w pełni oddaje charakter idei *place-based policy*. Omawiane jednostki pochodzą z różnych krajów, różnią się wielkością, gęstością zaludnienia i poziomem zainteresowania działaniami z zakresu ochrony środowiska (tabela 1), co pozwala zaprezentować możliwie różne podejścia do adaptacji do zmian klimatu. Na podstawie strategii ZIT każdy z obszarów scharakteryzowano, przytoczono informacje z zakresu specyficznych uwarunkowań obszaru (które wyróżniają go na tle otoczenia), wymieniono obrane kierunki rozwoju, w tym w szczególności kierunki związane z ochroną środowiska (w tym bezpośrednio i pośrednio z adaptacją do zmian klimatu), i przykłady projektów realizujących wspomniane kierunki rozwoju w zakresie ochrony środowiska, sposób współzarządzania strategią oraz źródła jej finansowania oraz metody ewaluacji.

Treści dokumentów zostały poddane analizie porównawczej w oparciu o wyznaczone kryteria w kategoriach: celowość działań w kontekście adaptacji do zmian klimatu, wykorzystanie kapitału terytorialnego, finansowanie, współzarządzanie. Każde studium przypadku podlegało subiektywnej ocenie według trzypoziomowej skali. Wymienione kryteria pozwolą sprawdzić, w jakim stopniu występuje związek między działaniami podejmowanymi w myśl *place-based policy* a adaptacją do zmian klimatu oraz jakie ten instrument ma w tym zakresie możliwości i jak obszary funkcjonalne z nich korzystają.

Tabela 1

Charakterystyka badanych obszarów ZIT

Wyszczególnienie	Zintegrowana Terytorialnie Strategia Inwestycyjna dla Kornwalii i wysp Scilly	Strategia ZIT aglomeracji ołomunieckiej	Strategia ZIT Aglomeracji Miejskiej Rijeka
Kraj	Wielka Brytania	Czechy	Chorwacja
Liczba jednostek przynależących	Kornwalia, 5 wysp	240 gmin	10 gmin
Powierzchnia (km ²)	3 580	2 322	414
Liczba ludności	534 tys.	452 tys.	188 tys.
Gęstość zaludnienia (os/ km ²)	149	195	454
Rok utworzenia	2016	2015	2014
Obszary interwencji funduszy struktural- nych związanych ze środowiskiem	Przejsięcie na gospodarkę ni- skoemisyjną, Dostosowanie do zmian klimatycznych oraz zapobieganie zagrożeniom i zarządzenie nimi, Ochrona środowiska i efektywne wy- korzystywanie zasobów	Ochrona środowiska i efektywne wykorzy- stywanie zasobów	Przejsięcie na gospo- darkę niskoemisyjną, Ochrona środowiska i efektywne wykorzy- stywanie zasobów

Źródło: opracowanie własne na podstawie: The Cornwall and Isles of Scilly (2016), Olomoucká aglomerace (2016), Urbane aglomeracje Rijeka (2016).

Zintegrowane Inwestycje Terytorialne w ochronie środowiska – studia przypadków

Anglia: Kornwalia i wyspy Scilly – Zintegrowana Terytorialnie Strategia Inwestycyjna

Kornwalia i wyspy Scilly (pięć wysp) są przykładem obszaru nadmorskiego, którego gospodarka opiera się na turystyce i sektorze rolno-spożywczym. Jednym z problemów dotyczących ten obszar jest niewydolność transportowa oraz zagrożenie powodziewe. Wśród atutów obszaru należy wymienić duży potencjał energii odnawialnej (fale morskie, geotermie) i rozwijający się sektor badawczo-rozwojowy (lokalizacja instytucji badawczych o światowej renomie) (The Cornwall and Isles of Scilly 2016). Na poziomie centralnym w polityce rozwoju akcent został położony na przyszłość mobilności, problemy demograficzne, przyszłość miast, migracje i zmiany środowiska w kontekście globalnym. Rozwój regionalny w Wielkiej Brytanii w dużym stopniu odbywa się poprzez funkcjonalne obszary gospodarcze, które uruchamiają lokalne partnerstwa przedsiębiorstw między władzami lokalnymi i instytucjami opracowującymi strategiczne plany gospodarcze dla swojego obszaru (OECD 2019). Fundusze europejskie w Anglii są wykorzystywane za pośrednictwem Growth Programme i to właśnie w ramach tego programu opracowano strategię ZIT Kornwalii i wysp Scilly (ESIF GOV.UK 2015).

Zintegrowana Terytorialnie Strategia Inwestycyjna dla Kornwalii i wysp Scilly wskazuje trzy obszary priorytetowe: Gospodarka przyszłości, Wzrost dla biznesu, Warunki wzrostu. Zwraca się w nich uwagę na inwestycje w inteligentne specjalizacje (m.in. agri-tech i technologie morskie), akcentuje zwiększenie produktywności i konkurencyjności przedsiębiorstw poprzez inwestycje infrastrukturalne i w rozwój kompetencji, w tym promowanie partnerstwa instytucjonalnego i lokalnych produktów. W zakresie ochrony środowiska nacisk położono na działania dążące do zwiększenia efektywności wykorzystania zasobów, inwestycje w energię odnawialną oraz rozwój technologii zwiększających efektywność energetyczną. Kluczowym elementem strategii jest rozwój zielonych technologii, m.in. w gospodarce odpadami i transporcie (The Cornwall and Isles of Scilly 2016). Wymienione kierunki działań nie tylko odpowiadają na lokalne problemy, ale również wskazują kierunki rozwoju, który może wpływać na skuteczniejszą adaptację do zmian klimatu w większej skali. Co więcej, działania te czerpią z kapitału terytorialnego i dotyczą różnych sektorów lokalnej gospodarki.

Przykładem projektu realizującego założenia Strategii jest projekt „Sustainable Transport in Cornwall”. Obejmował on inwestycję w 12 stacji ładowania pojazdów oraz 6 elektrycznych samochodów osobowych dostosowanych do przewozu osób na wózku (*Sustainable transport* 2023). W kontekście rozwoju zielonych technologii realizowano projekt „Cornwall New Energy”, dedykowany przedsiębiorcom sektora MŚP. Jego zadaniem jest wsparcie organizacji w rozwoju energii odnawialnej i usług niskoemisyjnych poprzez zapewnienie odpowiedniej infrastruktury technicznej oraz wsparcia merytorycznego w zakresie prowadzenia biznesu w sposób zrównoważony (Cornwall New Energy 2023). Innym projektem służącym rozwojowi energii odnawialnych jest „Marine-i”, którego celem jest rozwój technologii morskich, m.in. w sektorze energetycznym i technologii środowiskowych poprzez wsparcie innowacyjnego biznesu. W przypadku tego projektu warto również zaakcentować realizowaną współpracę międzyinstytucjonalną oraz kontynuowanie jego realizacji po zakończeniu okresu programowania 2014–2020 (Marine-i 2023).

Na poziomie lokalnym Zintegrowana Terytorialnie Strategia Inwestycyjna działa z ramienia powołanego Zarządu ZIT, który jest także podkomitetem GPB (ESI Funds Growth Programme Board). Członkami GPB są reprezentanci Instytucji Zarządzającej (IZ) wybierani spośród partnerów sektora publicznego, prywatnego, biznesowego, społecznego, wolontaryjnego oraz środowiskowego. Do zadań Zarządu należy m.in.: współpraca z sektorami i organizacjami w celu zaprezentowania korzyści płynących ze współpracy w ramach ZIT oraz zaangażowania tych podmiotów w realizację Strategii. Instytucja Zarządzająca wskazuje również Radę Kornwalii jako instytucję pośredniczącą, a jej głównym zadaniem jest dobór projektów realizujących działania wskazane w Strategii ZIT. Są one finansowane z funduszy UE (EFRR, EFS, EFRROW, EFMR), funduszy lokalnych i krajowych. Proces ewaluacyjny odbywa się na podstawie wytycznych opracowanych przez GPB we współpracy z aktorami lokalnymi. Kryteria ewaluacji wdrażania projektów określono indywidualnie dla każdego projektu (The Cornwall and Isles of Scilly 2016).

Republika Czeska: Strategia ZIT aglomeracji ołomunieckiej

Aglomeracja ołomuniecka to obszar 240 czeskich gmin z miastem Ołomuniec jako jednostką centralną pełniącą liczne funkcje administracyjne. Wśród problemów aglomeracji należy wskazać spadek liczby ludności, niski poziom inwestycji zagranicznych oraz niską aktywność inwestycji lokalnych. Analizowany obszar ma słabo rozwiniętą sieć transportu komunikacji publicznej. Infrastruktura rowerowa nie jest dostosowana do codziennych potrzeb mieszkańców, jednak warto podkreślić, że stanowi atrakcyjną ofertę pod względem turystycznym. Szansą dla rozwoju regionu jest bliska lokalizacja instytucji naukowo-badawczych (jednak w badanym okresie odnotowywano ich brak przełożenia na innowacyjność firm). Na terenach gmin zlokalizowane jest wiele zdegradowanych obszarów przemysłowych (Olomoucká aglomerace 2016). W skali kraju polityka regionalna ukierunkowana jest na wsparcie regionów z uwzględnieniem ich potrzeb terytorialnych zależnie od ich stadium rozwoju. W Strategii Rozwoju Regionalnego Republiki Czeskiej za cel stawia się wsparcie wzrostu konkurencyjności, łagodzenie pogłębiania się dysproporcji regionalnych, wzmocnienie równowagi środowiskowej i optymalizację ram instytucjonalnych dla rozwoju (Ministerstvo pro místní rozvoj 2013).

Jako cele rozwoju ZIT aglomeracji ołomunieckiej wskazano: Promowanie dopasowania podaży i popytu na rynku pracy, Tworzenie warunków dla rozwoju gospodarki opartej na wiedzy, Rozwój infrastruktury i poprawa jakości życia. W ramach tych celów zostaną podjęte działania w zakresie wsparcia biznesu i rozwoju infrastruktury biznesowej, rozwoju kapitału ludzkiego, inicjowania współpracy między sektorem B+R a firmami, poprawy dostępności infrastruktury transportowej, lepszej gospodarki odpadami, zwiększenia atrakcyjności zabytków kultury. Należy również zwrócić uwagę, że wybrane cele szczegółowe mają określone także zintegrowane działania, które są spójne z logiką interwencji zaproponowaną w Strategii, jednak nie będą finansowane w ramach ZIT. Działania wskazane w Strategii mają charakter zaleceń wdrożeniowych dla zgłaszanych później projektów je realizujących (Olomoucká aglomerace 2016).

Na poziomie celów strategicznych nie zwraca się uwagi na ochronę środowiska tego obszaru, jednak w działaniach je realizujących położono pewne akcenty na obszary, które są tematycznie istotne. Jest to wyeksponowane w przedsięwzięciach z zakresu rewitalizacji terenów przemysłowych, inwestycji w komunikację publiczną oraz infrastrukturę rowerową (i ich integrację), modernizację systemu gospodarki odpadami (Olomoucká aglomerace 2016). Wśród projektów realizujących te kierunki działania należy wymienić wybudowanie dwóch placów do zbiórki i sortowania odpadów – jeden zlokalizowano w Ołomuńcu (*EKOCENTRUM HRANICE* 2023), drugi w Litovel (*SBĚRNÝ DVŮR LITOVEL* 2023), modernizację linii tramwajowej w celu uatrakcyjnienia transportu publicznego (*MODERNIZACE TRAMVAJOVÉ* 2023) oraz utworzenie dwóch ścieżek rowerowych – pierwszą oddaloną od ruchliwej drogi – a łączącą miasto Litovel z dwoma innymi jednostkami (*CYKLOSTEZKA LITOVEL-UNIČOV* 2023), i drugą wzdłuż drogi między Plumlovem a Mostkovicami (*CYKLOSETZKA PLUMLOV* 2023). Mimo że projekty te bezpośrednio nie dotyczą adaptacji do zmian klimatu, to

nawiązują do tematów istotnych w adaptacji (np. zrównoważony transport, efektywność energetyczna budynków), które są również obszarami problemowymi aglomeracji. Inwestycje te mają charakter stricte infrastrukturalny, jednak w pewnym stopniu wiążą się ze sobą i mogą zwiększyć konkurencyjność tego obszaru względem otoczenia.

Aktywny udział w procesie opracowania i wdrażania dokumentu mieli przedstawiciele przedsiębiorstw (w tym dużych firm prywatnych) i instytucji publicznych, którzy pracowali w ramach Grup Roboczych. Grupy Robocze były powołane w oparciu o obszary priorytetowe i pełnią rolę platform eksperckich. Odgrywały również istotną rolę w procesie wyboru projektów realizujących Strategię. Mieszkańcy aglomeracji byli zaangażowani w sposób bierny, tzn. byli informowani o postępach prac nad dokumentem. Nadzór i kierownictwo nad przygotowaniem Strategii pełnił Komitet Sterujący złożony z przedstawicieli miast i wsi z tego obszaru, przedstawicieli Uniwersytetu, LGD, organizacji branżowych i pracowniczych, związków samorządu terytorialnego, Kościoła. Po zatwierdzeniu przez Komitet poszczególnych etapów prac nad strategią (w tym wyników prac Grup Roboczych) ustalenia zostały przekazywane Radzie Miasta Ołomuńca. Komitet Sterujący i Grupy Robocze stanowią podstawowe organy partnerstwa w ramach ZIT. Projekty ZIT finansowane są z funduszy UE, dotacji krajowych, lokalnych zasobów publicznych oraz zasobów prywatnych. Monitoring realizacji Strategii odbywa się co pół roku w oparciu o informacje przekazywane od realizatorów projektów. Za przeprowadzenie ewaluacji odpowiedzialny jest lider ZIT zgodnie z wytycznymi z Umowy Partnerstwa (Olomoucká aglomerace 2016).

Chorwacja: Strategia Rozwoju Aglomeracji Miejskiej Rijeka na lata 2016–2020

Agglomeracja miejska Rijeka to obszar obejmujący 4 miasta i 6 gmin, który był pierwszą aglomeracją miejską w Republice Chorwacji, jednak warto zaznaczyć, że współpraca między tymi gminami była realizowana już wcześniej w ramach spółek użyteczności publicznej oraz projektów transportowych i infrastrukturalnych. Centrum aglomeracji (miasto Rijeka) ma wysoko rozwinięte funkcje miejskie (administracyjne, publiczne, społeczne, transportowe). Społeczność tego obszaru jest wieloetniczna i wielokulturowa. Zlokalizowane tam firmy to w 99% małe przedsiębiorstwa. Na tym terenie znajdują się instytucje naukowo-badawcze. Obszar ten posiada bardzo bogate dziedzictwo kulturowe, co zapewnia interesującą ofertę w sezonowym sektorze turystycznym. Aglomeracja ma dobrze rozwiniętą sieć transportu publicznego. Do problemów aglomeracji należy zaliczyć starzenie się społeczeństwa, bezrobocie osób młodych, przestarzałą sieć ciepłowniczą i występowanie zdegradowanych terenów przemysłowych (Urbane aglomeracje Rijeka 2016). Rozwój regionalny w Chorwacji jest bazowany na Strategii rozwoju Republiki Chorwacji tworzonej we współpracy z samorządami. Za cele stawia sobie podnoszenie jakości życia poprzez wspieranie zrównoważonego rozwoju terytorialnego, zwiększenie konkurencyjności regionalnej gospodarki i zatrudnienia, systematyczne zarządzanie rozwojem regionalnym (Razvoj.gov.hr 2017). Opisywana

aglomeracja jest położona w województwie Primorsko-gorska, który w okresie programowania 2014–2020 stawiał na rozwój konkurencyjnej i zrównoważonej gospodarki, wzmocnienie potencjału regionalnego i zrównoważonego rozwoju, rozwój zasobów ludzkich i wzrost jakości życia (Prigoda.hr 2015).

Za cele strategiczne tego obszaru ZIT uznano rozwój efektywnych zasobów ludzkich, tworzenie warunków do rozwoju zielonej gospodarki, zrównoważony rozwój miast. Biorąc pod uwagę trendy demograficzne w zakresie rozwoju zasobów ludzkich, nacisk położono na wzrost kompetencji osób młodych i starszych i włączenie do społeczeństwa grup zagrożonych wykluczeniem. Kluczową rolę odgrywają działania na rzecz tworzenia i sieciowania zaawansowanej infrastruktury biznesowej, rozwoju nowych technologii i partnerstwa w rozwoju turystyki (Urbane aglomeracje Rijeka 2016).

Największy wpływ na ochronę środowiska mają inwestycje w popularyzację transportu publicznego, zwiększenie efektywności systemu ciepłowniczego i rewitalizację zdegradowanych przestrzeni, jednak warto zauważyć, że dzięki efektowi synergii inne działania także mogą przynieść korzyści środowisku aglomeracji (Urbane aglomeracje Rijeka 2016). W kontekście renowacji systemu ciepłowniczego w mieście Rijeka podjęto współpracę z firmą Energo, w ramach której dokonano modernizacji obiektów ciepłowni (w tym przejścia na gaz ziemny i energię słoneczną) oraz wyremontowano sieć dystrybuującą ciepłą wodę (Grad Rijeka 2021). W związku z niskoemisyjnością realizowano również projekt „Wzmocnienie Systemu Transportu Publicznego”, którego częścią jest modernizacja taboru – planowano zakup 32 autobusów (Grad Rijeka 2020). Znaczne inwestycje poczyniono także na rzecz rewitalizacji obiektów historycznych i przemysłowych na terenie aglomeracji. Dokonano renowacji 13 obiektów kulturowych, które są elementem nowej oferty kulturalnej i turystycznej na terenie dziesięciu jednostek aglomeracji w myśl zrównoważonego rozwoju (Grad Rijeka 2019). Przeprowadzono konkurs na rewitalizację terenów przemysłowych – rekultywację obiektów zaniedbanych lub opuszczonych, a które mogą stanowić cenny zasób dla aglomeracji. W ramach konkursu zawarto umowę obejmującą dwa obszary (Strukturturnifondovi.hr 2019). Oddzielny nabór przeprowadzono dla kompleksu na terenie miasta Rijeka, który miał zostać przekształcony w Dom Dziecka i bibliotekę miejską (Grad Rijeka 2017). Działania te odpowiadają zidentyfikowanym na tym obszarze problemom i przewagom konkurencyjnym i w pośredni sposób mogą minimalizować odczuwane na tym obszarze negatywne skutki zmian klimatu. Warto podkreślić, że działania dotyczą różnych wymiarów funkcjonowania obszaru, a część inicjatyw stara się w sposób miękki wpływać na rozwój jednostki.

Rijeka, jako miasto centralne jest odpowiedzialne za opracowanie i realizację Strategii. Opracowywana na jego potrzeby diagnoza odbywała się przy pomocy zespołu roboczego złożonego z przedstawicieli miast i gmin. Powołano też Radę Partnerstwa, w skład której weszło 27 członków będących przedstawicielami instytucji publicznych, przedsiębiorstw, instytucji naukowo-edukacyjnych i obywatelskich. Finansowanie projektów ZIT pochodzi ze środków UE oraz środków własnych (budżety lokalne, sektor prywatny, dofinansowanie od państwa) w stosunku 3/1. Monitoring realizacji Strategii,

tak jak w poprzednich przypadkach, oparty jest na odpowiednich wskaźnikach, ale też komunikacji społecznej – wszelkie prace związane ze Strategią mają być systematycznie publikowane na stronie internetowej aglomeracji (Urbane aglomeracje Rijeka 2016).

ZIT jako narzędzie *place-based policy* w kontekście adaptacji do zmian klimatu – analiza porównawcza i dyskusja

Zaprezentowane strategie dla obszarów korzystających z mechanizmu ZIT zostały poddane analizie w czterech kategoriach. Po pierwsze sprawdzano, czy treści dokumentów są adekwatne do celów adaptacyjnych stawianych na poziomie globalnym i lokalnym. Następnie analizowano siłę wykorzystania kapitału terytorialnego tych obszarów oraz sposób finansowania podejmowanych działań. Ostatnią kategorią poddaną interpretacji był sposób współzarządzania rozwojem, czyli poziomu zaangażowania różnych grup interesariuszy (tabela 2).

We wszystkich trzech analizowanych przypadkach uwagę poświęcono transformacji energetycznej (w Anglii to m.in. rozwój technologii morskich, w Czechach i Chorwacji to procesy rewitalizacji obejmujące też termomodernizację) oraz promocji transportu zbiorowego i zrównoważonego poprzez poprawę jego jakości (w Anglii wspieranie rozwoju zielonych technologii w transporcie, w Czechach budowa ścieżek rowerowych, w Chorwacji modernizacja taboru), a także lepszej gospodarki odpadami (np. w aglomeracji ołomunieckiej dokonano modernizacji tego systemu) i rosnącego zagrożenia powodziowego (zwrócono na to uwagę w przypadku Kornwalii i wysp Scilly). Są to przykłady kierunków działań, które znajdują poparcie w literaturze jako przykłady działań adaptacji do zmian klimatu – o transporcie i lepszej gospodarce odpadami pisała Rzeńca i Sobol (2021, 284–285), a Bohdanowicz, Budziszewska i Łopaciuk-Gonarczyk (2021, 262–272) o efektywności energetycznej, zrównoważonym transporcie i zagrożeniach powodziowych. Działania te nie tylko wpisują się w politykę klimatyczną, ale przede wszystkim są adekwatne do problemów środowiskowych zidentyfikowanych w części diagnostycznej poszczególnych obszarów. Cele obierane przez jednostki są ze sobą spójne i wzajemnie zintegrowane, co sprzyja powstaniu synergii działań – pisał o tym Ramezani, Naghib, i Akbarzadeh (2015, 755–756). Spośród analizowanych obszarów warto wyróżnić Kornwalię i wyspy Scilly, gdzie szczególną uwagę poświęcono zielonym technologiom, których rozwój i implementacja powinna zapewnić korzyści na większą skalę niż obszar, na którym są wdrażane. Warto podkreślić, że między zakresem działań prezentowanym w poszczególnych case study mogą występować różnice wynikające nie tylko z charakteru problemów tych miejsc, ale też obszarów interwencji, które zostały wymienione w tabeli 1. Spośród trzech omawianych przypadków tylko obszar z Anglii, jako obszar interwencji bezpośrednio wskazuje dostosowanie do zmian klimatycznych, nie wyklucza to jednak podejmowania działań o takim charakterze przez pozostałe analizowane terytoria. Zasadnym jest, że to właśnie Kornwalia i wyspy Scilly powinny wyróżniać się najszerszym katalogiem działań adaptacyjnych, co jest widoczne w przytoczonych celach i projektach.

Tabela 2

Strategie jednostek wykorzystujących mechanizm ZIT w kontekście cech *place-based policy* i zarządzania adaptacją do zmian klimatu

Kategoria	Kryterium	Siła zjawiska		
		Zintegrowana Terytorialnie Strategia Inwestycyjna dla Kornwalii i wysp Scilly	Strategia ZIT aglomeracji ołomunieckiej	Strategia ZIT Aglomeracji Miejskiej Rijeka
Celowość działań w kontekście adaptacji do zmian klimatu	działania odpowiadają na problemy zmian klimatu w skali ponadlokalnej	++	+	+
	działania odpowiadają na problemy zmian klimatu na poziomie lokalnym	++	++	++
	działania adaptacyjne mają charakter holistyczny	+	+	++
Wykorzystanie kapitału terytorialnego	działania uwzględniają specyficzność obszaru funkcjonalnego	+	+	++
	działania wykorzystują lokalne przewagi konkurencyjne	++	+	++
	działania mają charakter miękkie i twarde	++	×	+
Finansowanie	zdywersyfikowane źródła finansowania	+	++	++
Współzarządzanie	w proces opracowania i wdrażania Strategii zaangażowano instytucje lokalne	+	++	++
	w proces opracowania i wdrażania Strategii zaangażowano przedstawicieli różnych środowisk	+	++	++
	w proces opracowania i wdrażania Strategii zaangażowano mieszkańców obszaru	×	×	×

Legenda: × – zjawisko nie występuje lub występuje w stopniu nieistotnym; + – zjawisko występuje na poziomie przeciętnym; ++ – zjawisko występuje na istotnym poziomie.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: The Cornwall and Isles of Scilly (2016), Olomoucká aglomerace (2016), Urbane aglomeracje Rijeka (2016).

Każdy z obszarów ZIT podejmuje próbę wykorzystania swojego kapitału terytorialnego na rzecz wzrostu konkurencyjności regionu. W przypadku Kornwalii i wysp Scilly jest to dziedzictwo przemysłowe, lokalizacja ośrodków naukowo-badawczych oraz dostęp do odnawialnych źródeł energii w postaci geotermii oraz fal morskich. Potencjał ten jest realizowany poprzez miękkie i twarde inwestycje na rzecz rozwoju

innowacyjności m.in. w zielonych technologiach. W planowanych działaniach pominięto kwestie związane z rozwojem turystyki – korzyści i problemy generowane przez jeden z dwóch sektorów rozwoju, które według diagnozy obszaru są podstawą lokalnej gospodarki. Co więcej, podejmowane działania są finansowane tylko z zasobów publicznych – w dokumencie nie wskazano żadnego partnera sektora prywatnego. Kwestia ta może podawać w wątpliwość motywę władz lokalnych w zakresie ich współpracy – w przypadku podejmowania zintegrowanych działań warunkowanych dostępem do funduszy z Unii Europejskiej istnieje ryzyko obniżonej efektywności tych przedsięwzięć po opuszczeniu przez Wielką Brytanię wspólnoty europejskiej. O kwestiach finansowych w adaptacji do zmian klimatu wspominał Agrawal (2008, 34), dostrzegając korzyści z wykorzystania finansowania sektora prywatnego, m.in. obniżenie kosztów inwestycyjnych przypadających na jednostkę, przyspieszenie procesów adaptacyjnych dzięki zwiększeniu dostępności do środków potrzebnych na innowacje.

Inne podejście do prowadzenia polityki rozwoju realizowano w aglomeracji ołomunieckiej. W dokumencie dla tego obszaru funkcjonalnego bezpośrednio wskazuje się zintegrowane działania, które będą realizowane poza finansowaniem ZIT, co jest warcie podkreślenia, biorąc pod uwagę teoretyczne założenia *place-based policy*, o których pisała m.in. Nowakowska (2018, 8–12). Planowane przedsięwzięcia są nastawione na wykorzystanie lokalnych przewag konkurencyjnych, takich jak potencjał terenów przemysłowych i lokalizacja ośrodków naukowych. Słabo zarysowano jednak obszar specjalizacji, wyróżniający aglomerację na tle innych regionów – w diagnozie dokumentu nie wskazano dziedziny gospodarki zapewniającej konkurencyjność tego terytorium, jednak duży potencjał ma dalszy rozwój sektora B+R. W efekcie kapitał terytorialny tego obszaru nie jest w pełni wykorzystany, a aspekt ten stanowi jedną z fundamentalnych podstaw *place-based policy* (Capello, Caragliu and Nijkamp 2009, 6). Spośród analizowanych projektów środowiskowych działania adaptacyjne mają charakter działań twardych – infrastrukturalnych. Według Legutko-Kobus (2017, 86) o zdolności miast do adaptacji do zmian klimatu decydują czynniki miękkie (np. wiedza, zasoby instytucjonalne), a ich uzupełnieniem są właśnie zasoby infrastrukturalne. Wartością zaproponowanego podejścia jest duża dywersyfikacja źródeł finansowania. Rzeńcy i Sobol (2021, 285) pisze, że zaangażowanie sektora prywatnego jest sposobem na zwiększenie jego odpowiedzialności za generowane przez niego koszty zewnętrzne pogłębiające proces zmian klimatu.

Aglomeracja miejska Rijeka swój rozwój opiera na sektorze turystycznym, który według opracowanej diagnozy stanowi największą przewagę konkurencyjną obszaru. Również mocno jest eksponowana wartość dziedzictwa kulturowego tego terytorium w planowanych działaniach. W dokumencie wskazuje się kierunki działania nieobjęte ZIT (a istotne dla terytorium), co wskazuje na kompleksowe i długofalowe podejście do rozwoju, wykraczające poza ramy proponowane przez Unię Europejską w mechanizmie ZIT. Według Rzeńcy i Sobol (2021, 283) są to też cechy dobrego zarządzania środowiskiem miejskim i jest to również spójne z konkluzją Białej Księgi Unii Europejskiej (Komisja Wspólnot Europejskich 2009, 20), która określała europejskie ramy działania na

rzecz opracowania polityki adaptacji do zmian klimatu. W ZIT dla aglomeracji Rijeka różnicuje się sposób finansowania realizowanych projektów, co świadczy o świadomym podejściu do rozwoju tego obszaru (Agrawal 2008, 34). Działania adaptacyjne w dużej mierze mają charakter twarde, jednak w przedsięwzięciach z zakresu energetyki można znaleźć elementy miękkie.

W każdym z analizowanych obszarów ZIT angażowano przedstawicieli podmiotów lokalnych do procesu opracowywania i wdrażania Strategii. Reprezentowali oni interesy różnych grup społecznych i mieli możliwość przedstawienia swoich racji. Interesariusze odgrywali również kluczową rolę we wdrażaniu projektów. W każdym z wymienionych projektów wykorzystywano partnerstwo międzyinstytucjonalne, jednak dzięki działaniom miękkim to właśnie w Kornwalii i na wyspach Scilly współpraca ta jest najbardziej widoczna. Ciekawą praktyką było zastosowanie w czeskiej aglomeracji Grup Roboczych i Komitetu Sterującego, dzięki któremu włączono do procesu przedstawicieli różnorodnych środowisk lokalnych. W każdym z omawianych ZIT grupą społeczną, która została zmarginalizowana w całym procesie, byli mieszkańcy, których udział miał charakter bierny lub był całkowicie nieadresowany w treści Strategii. Instytucje zarządzające implementacją Strategii zapewniały dostęp do informacji na temat postępów w pracach w ramach dokumentu, jednak z treści przytaczanych źródeł wynika, że obywatele nie mieli wpływu na ich zawartość. Mizgajski i Zwierzchowska (2015, 131–132) w swojej publikacji podkreślają, że problem zmian klimatu wykracza poza granice administracyjne samorządów. Zwracają uwagę, że wymaga to przejścia od tradycyjnego podejścia władczego w kierunku planowania uczestniczącego (ang. *governance*), wdrażanego poprzez współpracę z różnymi interesariuszami sektora publicznego i prywatnego. Ma się to przejawiać realizacją partykularnych celów, które jednocześnie są wdrażane harmonijnie z interesem ogólnospołecznym. O znaczeniu partycypacji w procesach adaptacji pisała również Legutko-Kobus (2017, 87–90) oraz Rzeńca (2016, 106–108).

Wnioski

Mimo różnic występujących między prezentowanymi terytoriami można wskazać pewne trendy w zakresie zarządzania adaptacją do zmian klimatu w myśl *place-based policy*. Jednostki terytorialne koncentrują się na działaniach z zakresu niskoemisyjności – przejściu na odnawialne źródła energii oraz zwiększaniu atrakcyjności i dostępności środków transportu stanowiących alternatywę dla samochodów osobowych. W zakresie środowiska widoczna jest dominacja działań infrastrukturalnych, a działania o charakterze miękkim występują marginalnie. Może to wynikać z faktu, że to właśnie inwestycje twarde związane z transportem i dystrybucją energii są najłatwiejsze do implementacji na większą skalę – jednostki terytorialne potrafią współkoordynować ten typ przedsięwzięć, podczas gdy inne rodzaje inwestycji są większym organizacyjnym wyzwaniem na tym etapie współpracy.

Podmioty korzystające z mechanizmu ZIT starają się w jak największym stopniu wykorzystać możliwości finansowe oferowane przez Unię Europejską, przez co słabiej

wykorzystują mechanizm dodawalności i montażu finansowego, podczas gdy zwiększenie dywersyfikacji źródeł finansowania może oferować większą stabilność rozwoju terytorialnego w dalszej perspektywie.

Zgodnie z ideą *place-based policy* w procesy tworzenia Strategii zaangażowano aktorów lokalnych w współkreowanie wzrostu terytorium. Sposoby na realizację tego założenia różnią się między krajami, jednak stosunkowo skutecznie współpracowano z przedstawicielami różnych środowisk lokalnych. Należy jednak podkreślić, że udział obywateli w tym procesie dalej ma charakter marginalny.

Zaprezentowane przykłady współpracy jednostek terytorialnych posiadają elementy pożądane z perspektywy zarządzania adaptacją do zmian klimatu. Metoda tworzenia i wdrażania projektów ZIT jest przykładem kompleksowego podejścia do rozwoju terytorialnego. Mimo to dokumenty w przedstawionej formie nie oferują rozwiązań adekwatnych do pogłębiających się zmian klimatu. Działania adaptacyjne w nich zawarte są słabo zdwyersyfikowane i skoncentrowane na zmianach infrastrukturalnych. Należy jednak podkreślić, że narzędzie to nie zostało jednak stworzone z myślą o adaptacji do zmian klimatu, a promowaniu zintegrowanego zarządzania rozwojem terytorialnym. Mimo to mechanizm ZIT może być podstawą teoretyczną dla opracowania nowych dokumentów strategicznych, promujących współpracę międzyinstytucjonalną, angażujących aktorów lokalnych, realizujących kompleksowe projekty – skoncentrowanych na walce z negatywnymi skutkami zmian klimatu na obszarach zurbanizowanych.

Bibliografia

- ESIF GOV.UK. 2015. A GUIDE TO European Regional Development Fund (ERDF) and European Social Fund (ESF). 2014–2020 Programmes in England, https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/738242/ESIF_Online_Publication_2018_FINAL_UPDATED_040918.pdf. Dostęp: 20.01.2023.
- Agrawal, Arun. 2008. *The Role of Local Institutions in Adaptation to Climate Change*. Washington DC: The Social Dimensions of Climate Change, Social Development Department, The World Bank.
- Bohdanowicz Zbigniew, Magdalena Budziszewska i Beata Łopaciuk-Gonarczyk. 2021. Mitygacja i adaptacja do zmian klimatu – rozwiązania ekonomiczne. W: *Klimatyczne ABC. Interdyscyplinarne podstawy współczesnej wiedzy o zmianie klimatu*, red. Budziszewska Magdalena, Kardaś Aleksandra, Bohdanowicz Zbigniew, 262–272. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego. DOI: <https://doi.org/10.31338/uw.9788323547303>
- Burchard-Dziubińska, Małgorzata. 2016. Adaptacja terenów zurbanizowanych do zmian klimatu: Wpływ zmian klimatu na obszary zurbanizowane. W: *EkoMiasto #Środowisko. Zrównoważony, inteligentny i partycypacyjny rozwój miast*, red. Agnieszka Rzeńca, 142–164. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Capello, Roberta, Caragliu, Andrea and Nijkamp, Peter. 2009. Territorial Capital and Regional Growth: Increasing Returns in Cognitive Knowledge Use. *Tinbergen Institute Discussion Paper*, TI 2009–059/3: 1–22.
- Churski, Paweł. 2018. Podejście zorientowane terytorialnie (*place-based policy*) – teoria i praktyka polityki regionalnej. *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna* 41, 31–50. DOI: <https://doi.org/10.14746/rpr.2018.41.04>.
- IPCC. 2014. *Climate Change 2014: Impacts, Adaptation, and Vulnerability. Summary for Policymakers. Contribution of Working Group II to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*. Dostęp: 16.04.2023. https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2018/02/ar5_wgII_spm_en.pdf.

- The Cornwall and Isles of Scilly Growth Programme. 2016. *Cornwall & Isles of Scilly Integrated Territorial Investment Strategy*. Dostęp: 20.01.2023. <https://www.cornwallislesofscillygrowthprogramme.org.uk/wp-content/uploads/2019/12/Integrated-Territorial-Investment-ITI-Strategy.pdf>.
- Cornwall New Energy. Dostęp: 20.01.2023. <https://www.cornwallnewenergy.com/>.
- Strukturfundovi.hr. 2019. *ITU- Revitalizacija brownfield lokacija urbane aglomeracije Rijeka*. Dostęp: 14.02.2023. <https://strukturfundovi.hr/natjecaji/itu-revitalizacija-brownfield-lokacija-urbane-aglomeracije-rijeka/>.
- Flyvbjerg, Bent. 2011. *Case Study*. In: N.K. Denzin, Y.S. Lincoln (eds.), *The Sage Handbook of Qualitative Research*, 4th Edition, edited by N.K. Denzin and Y.S. Lincoln, 301–316. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Fronia, Marcin. 2010. Adaptacja do negatywnych skutków zmian klimatycznych. Znaczenie analizy kulturowej dla skuteczności projektów rozwojowych. W: *Kulturowe uwarunkowania rozwoju w Azji i Afryce*, red. Katarzyna Górak-Sosnowska i Joanna Jurewicz, 351–364. Łódź: Wydawnictwo Ibidem.
- Grad Rijeka. 2017. *Objavljen prvi poziv kroz ITU mehanizam za strateški projekt „Revitalizacija kompleksa Bencić – Cigleni i T-objekt”*. Dostęp: 14.02.2023. <https://www.rijeka.hr/objavljen-prvi-poziv-kroz-itu-mehanizam-za-strateski-projekt-revitalizacija-kompleksa-bencic-cigleni-t-objekt/>.
- Grad Rijeka. 2019. *Objavljen javni poziv kroz ITU mehanizam za strateški projekt – Povežimo se baštinom*. Dostęp: 14.02.2023. <https://www.rijeka.hr/itu-povezimo-se-bastinom/>.
- Grad Rijeka. 2020. *Potpisani ugovori za nabavku novih 15 autobusa iz EU sredstava*. Dostęp: 14.02.2023. <https://www.rijeka.hr/potpisani-ugovori-za-nabavku-novih-15-autobusa-iz-eu-sredstava/>.
- Grad Rijeka. 2021. *Obnovom toplinarstva grada Rijeke do učinkovitijeg i povoljnijeg grijanja*. Dostęp: 14.02.2023. <https://www.rijeka.hr/obnovom-toplinarstva-grada-rijeke-ucinkovitijeg-povoljnijeg-grijanja/>.
- Haman, Krzysztof. 2008. Naturalne i antropogeniczne przyczyny zmian klimatu. *Nauka*, 1, 119–127.
- Hess, Martin. 2004. Spatial relationships? Towards a reconceptualization of embeddedness. *Progress in Human Geography* 28(2), 165–186. DOI: <https://doi.org/10.1191/0309132504ph479oa>.
- Kamińska, Klaudia. 2021. *Konsekwencje zmian klimatu dla miast – ocena na przykładzie Gdańska i Łodzi*. Niepublikowana praca licencjacka. Łódź: Uniwersytet Łódzki.
- Komisja Wspólnot Europejskich. 2009. *Biała Księga. Adaptacja do zmian klimatu: europejskie ramy działania*. KOM(2009) 147 (wersja ostateczna). Bruksela.
- Kundzewicz, Zbigniew W. 2017. *Konsekwencje zmian klimatu i adaptacja do nich*. W: *Zmiany klimatu i ich wpływ na wybrane sektory w Polsce*, red. Z.W. Kundzewicz, Ø. Hov i T. Okruszko, 31–45. Poznań: WWF.
- Kwaśny, Jakub. 2018. Terytorializacja polityki spójności UE – rekomendacje dla Polski. *Prace naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 536, 122–130. DOI: [doi:10.15611/pn.2018.536.11](https://doi.org/10.15611/pn.2018.536.11).
- Legutko-Kobus, Paulina. 2017. *Adaptacja do zmian klimatu jako wyzwanie polityki rozwoju miast w kontekście krajowym i europejskim*. *Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN*, 268, 82–97. *Marine-i*. Dostęp: 20.01.2023. <https://www.marine-i.co.uk/about>.
- Mizgajski, Andrzej i Zwierzchowska, Iwona. 2015. *Sterowanie rozwojem aglomeracji i planowanie strategiczne rozwoju miast z punktu widzenia adaptacji do zmian klimatu*. W: *Miasto idealne – miasto zrównoważone. Planowanie przestrzenne terenów zurbanizowanych i jego wpływ na ograniczenie skutków zmian klimatu*, red. A. Kalinowska. 127–133. Warszawa: Uniwersyteckie Centrum Badań nad Środowiskiem Przyrodniczym i Zrównoważonym Rozwojem.
- NASA. Global Climate Change. *Vital Signs of the Planet. Evidence. How Do We Know Climate Change Is Real?* Dostęp: 04.01.2021. <https://climate.nasa.gov/evidence/>.
- Nowakowska, Aleksandra. 2018. Od regionu do terytorium – reinterpretacja znaczenia przestrzeni w procesach rozwoju gospodarczego. *Gospodarka Narodowa*, 3 (295), 5–22. DOI: <https://doi.org/10.33119/GN/97257>.
- Nowakowska, Aleksandra, Rzeńca, Agnieszka i Sobol, Agnieszka. 2021. *Place-Based Policy in the „Just Transition” Process: The Case of Polish Coal Regions*. *Land* 10 (10), 1072, 1–25. DOI: <https://doi.org/10.3390/land10101072>.
- Noworól, Aleksander i Noworól, Kamilla. 2018. Terytorializacja polityki rozwoju jako element podniesienia konkurencyjności miast i regionów. *Studia KPZK PAN*, t. 184: *Rozwój lokalny i regionalny. Teoria i zastosowania*, 20–28.

- Popkiewicz, Marcin, Kardaś, Aleksandra, i Malinowski, Szymon. 2019. *Nauka o klimacie*. Warszawa: Wydawnictwo SONIA DRAGA Sp. z o. o., Wydawnictwo Nieoczywiste.
- Ramezani, Morteza, Naghib, Abas and Akbarzadeh, Nafiseh. 2015. „Strategic planning strategic management problems in urban”. *Indian Journal of Fundamental and Applied Life Sciences*, 5 (S1), 750–757.
- OECD. 2019. *Regional Outlook 2019. Regional Development Policy in the United Kingdom*. Dostęp: 20.01.2023. https://www.oecd.org/cfe/_United%20Kingdom.pdf.
- Prigoda.hr. 2015. *Rozvojna strategija Primorko-goranske zupanije 2016–2020*. Dostęp: 14.02.2023. <https://prigoda.hr/razvojna-strategija-pgz/>.
- Rzeńca, Agnieszka. 2016. Wyzwania i dylematy polityki miejskiej w obliczu kryzysu ekologicznego. *Studia Ekonomiczne Regionu Łódzkiego*, XXI, 101–111.
- Rzeńca, Agnieszka i Sobol, Agnieszka. 2020. Kierunki zmian polityki miejskiej w dobie wyzwań klimatycznych. W: *Zmiana klimatu – skutki dla polskiego społeczeństwa i gospodarki*, red. Konrad Prandacki i Małgorzata Burchard-Dziubińska, 277–287. Warszawa: Komitet Prognoz „Polska 2000 Plus” przy Prezydium PAN.
- CYKLOSTEZKA LITOVEL-UNIČOV (K.Ú. STŘELICE, K.Ú. ČERVENKA, K.Ú. LITOVEL). Dostęp: 08.02.2023. <https://olomoucka-aglomerace.eu/projekty/cyklostezka-litovel-unicov-k-u-strelice-k-u-cervenka-k-u-litovel/>.
- CYKLOSETZKA PLUMLOV – MOSTKOVICE ATRAKTIVNÍ PŘEHRADA. Dostęp: 08.02.2023. <https://olomoucka-aglomerace.eu/projekty/cyklosetzka-plumlov-mostkovice-atraktivni-prehrada/>.
- EKOCENTRUM HRANICE – SBĚRNÝ DVŮR. Dostęp: 08.02.2023. <https://olomoucka-aglomerace.eu/projekty/nejaky-projekt-2/>.
- MODERNIZACE TRAMVAJOVÉ TRATĚ 1. MÁJE. Dostęp: 08.02.2023. <https://olomoucka-aglomerace.eu/projekty/modernizace-tramvajove-trate-1-maje/>.
- SBĚRNÝ DVŮR LITOVEL, K.Ú. NASOBŮRKY. Dostęp: 08.02.2023. <https://olomoucka-aglomerace.eu/projekty/sberny-dvur-litovel-k-u-nasoburky/>.
- Olomoucká aglomerace. 2016. *Strategie ITI – Olomoucká aglomerace*. Dostęp: 08.02.2023. https://www.olomouc.eu/administrace/repository/gallery/articles/16_/16335/2016_09_30_ITI-OA.cs.pdf.
- Ministerstvo pro místní rozvoj ČR. 2013. *Strategie regionálního rozvoje ČR 2014–2020*. Dostęp: 08.02.2023. <https://www.mmr.cz/getmedia/08e2e8d8-4c18-4e15-a7e2-0fa481336016/SRR-2014-2020.pdf>.
- Urbane aglomeracije Rijeka. 2016. *Strategija razvoja Urbane aglomeracije Rijeka za razdoblje 2016.–2020*. Dostęp: 14.02.2023. <https://www.rijeka.hr/wp-content/uploads/2017/03/Prilog-Strategija-razvoja-Urbane-aglomeracije-Rijeka-za-razdoblje-2016.%E2%80%932020.-godine.pdf>.
- Razvoj.gov.hr. 2017. *Strategija Regionalnog Razvoja Republike Hrvatske za razdoblje do kraja 2020. Godine*. Dostęp: 14.02.2023. https://razvoj.gov.hr/UserDocsImages//O%20ministarstvu/Regionalni%20razvoj/razvojne%20strategije//Strategija%20regionalnog%20razvoja%20Republike%20Hrvatske%20za%20razdoblje%20do%20kraja%202020._HS.pdf.
- Szafranek, Edyta. 2015. Zintegrowane Inwestycje Terytorialne jako narzędzie wspierające kształtowanie centrów rozwoju regionalnego. *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, 32, 81–94.
- Szafranek, Edyta. 2019. *Terytorializacja polityki rozwoju. Wdrażanie Zintegrowanych Inwestycji Terytorialnych w obszarach funkcjonalnych miast w Polsce*. Opole: Uniwersytet Opolski, Studia i Monografie nr 561.
- Sustainable Transport in Cornwall*. Dostęp: 20.01.2023. <https://www.cornwallislesofscillygrowthprogramme.org.uk/projects/sustainable-transport-in-cornwall/>.
- Wyrwa, Joanna, Barska, Anetta i Jędrzejczak-Gas, Janina. 2017. Integrated territorial investments as a tool of building the capability of functional areas – illustrated with an example of Poland. *Public Policy and Administration*, 4, 567–582. DOI: <https://doi.org/10.13165/VPA-17-16-4-04>.
- Ministerstwo Rozwoju Regionalnego. 2013. *Zasady realizacji Zintegrowanych Inwestycji Terytorialnych w Polsce*. Dostęp: 08.02.2022. https://rpo.slaskie.pl/dokument/zasady_realizacji_it_w_polsce.

Iwona KINIORSKA*, Patryk BRAMBERT**, Emilia STACIWA***

PLANY MIGRACYJNE MŁODZIEŻY AKADEMICKIEJ KIELCE

MIGRATION-RELATED PLANS OF THE ACADEMIC YOUTH OF KIELCE

DOI: 10.25167/sm.5262

ABSTRAKT: Celem badań było określenie preferencji migracyjnych kieleckich studentów, które wynikały z ich planów osobisto-zawodowych. W analizie wykorzystano dane jakościowe pochodzące z badań ankietowych zrealizowanych w 2023 r. Próbę badawczą stanowiło łącznie 200 studentów dwóch największych uczelni w mieście, tj. Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach oraz Politechniki Świętokrzyskiej. Rezultaty badań ankietowych stały się głównie podstawą do przeprowadzenia typologii przyczyn mobilności przestrzennej studentów za pomocą metody Warda. Wyznaczono dzięki niej cztery typy czynników determinujących migracje młodzieży akademickiej, z przewagą wektora ekonomicznego.

SŁOWA KLUCZOWE: migracje, młodzież akademicka, typy przyczyn migracji, Kielce

ABSTRACT: The aim of the study was to determine migration preferences of Kielce students, resulting from their personal and professional plans. The analysis uses qualitative data from surveys conducted in 2023. The research sample consisted of a total of 200 students of the two largest universities in the city, i.e. the Jan Kochanowski University in Kielce and the Kielce University of Technology. The results of the survey became mainly the basis for carrying out a typology of the causes of spatial mobility of students by applying the Ward method. In consequence, four types of factors determining the migration of the academic youth, with a predominance of the economic vector, were described.

KEY WORDS: migrations, academic youth, types of migration reasons, Kielce

Wstęp

Mobilność przestrzenna ludności dotyczy każdego zakątka świata. Motywy przemieszczeń migracyjnych są różne – ekonomiczne, polityczne, rodzinne, turystyczne czy religijne. Związane są one z obszarem pochodzenia i miejscem przeznaczenia migranta, z przeszkodami pośrednimi, które mogą ograniczać ruch wędrownikowy, a także z cechami osobistymi migrantów, m.in. wiekiem, płcią lub wykształceniem (Kiniorska i Brambert [red.] 2021). Na decyzje migracyjne duży wpływ ma dodatkowo miejsce podjętej edukacji, które łączy się z dalszymi planami życiowo-zawodowymi migrantów.

* <https://orcid.org/0000-0001-5630-4554>

** <https://orcid.org/0000-0001-5320-5657>

*** <https://orcid.org/0009-0001-5085-2004>

Celem opracowania było określenie preferencji migracyjnych młodzieży studiującej w Kielcach, które wynikały z ich planów osobisto-zawodowych. Migracje stanowią coraz częstszy temat rozmyślań młodych ludzi, dla których wspomniane zjawisko wiąże się z większym wynagrodzeniem, nabyciem nowych doświadczeń, rozwojem osobistym (Staciwa 2023, 3). Rosnące zainteresowanie tą tematyką w środowisku akademickim spowodowało wykrywanie wielu kierunków badawczych związanych z mobilnością przestrzenną młodych ludzi. W badaniach międzynarodowych wielowątkowość tego problemu wyraża się w postaci następujących najważniejszych kierunków (Kamińska i Kopacz-Wyrwał 2021, 23–36):

1. Migracje edukacyjne młodzieży (np. De Wit 2008; Vaishar i Pavlů 2018; França i Padilla 2021);
2. Migracje zarobkowe młodzieży (np. Brome 2007; Trevena 2013; Çiftçi i Karaman 2021);
3. Motywy, preferencje i zamiary młodych migrantów (np. Rutten i Verstappen 2014; Van Mol 2014; Cairns 2021);
4. Zachowania, styl życia migrującej młodzieży (np. Molgat 2008; Moroşanu et al. 2018);
5. Konsekwencje społeczno-kulturowe, ekonomiczne i polityczne migracji młodzieży (np. King i Ruiz-Gelices 2003; Waters et al. 2011);
6. Migracje młodych w kontekście współczesnych problemów globalnych (kryzysu ekonomicznego, brexitu, epidemii COVID-19) (np. Lulle et al. 2017; Young 2019).

Z kolei w obszernej literaturze krajowej poświęconej migracjom jak dotąd niewiele miejsca poświęcano problematyce mobilności przestrzennej młodych ludzi (Kamińska i Kopacz-Wyrwał 2021, 23–36). Jednak od kilku lat problem ten podkreślany jest coraz częściej w szczegółowych badaniach, które przeprowadzono na obszarze Dolnego Śląska (Dolińska i in. 2020), Opolszczyzny (Jończy i in. 2013) i Ziemi Świętokrzyskiej (Kiniorska i Brambert [red.] 2021). Wobec powyższego zasadna wydaje się próba podjęcia rozważań dotyczących preferencji migracyjnych młodzieży akademickiej, a także określenia przyczyn składających się na decyzje migracyjne.

Materiał badawczy i metodyka

W dążeniu do osiągnięcia celu pracy w pierwszym kwartale 2023 r. przeprowadzono badania ankietowe. Próbę badawczą, liczącą 200 ankietowanych, stanowili studenci różnych kierunków, którzy kształcili się w dwóch największych kieleckich uczelniach – Uniwersytecie Jana Kochanowskiego w Kielcach oraz Politechnice Świętokrzyskiej. Dobór respondentów do tej próby był proporcjonalny, ponieważ każda uczelnia była reprezentowana przez 100 osób. Do respondentów dotarto zarówno drogą bezpośrednią (133 osoby), jak i elektroniczną (67 osób). Pytania zawarte w kwestionariuszu obejmowały swoim zakresem kilka bloków tematycznych, dotyczących przede wszystkim: planów zawodowo-mieszkaniowych, przyczyn podejmowania migracji przez młodych ludzi, oceny własnych szans na lokalnym rynku pracy.

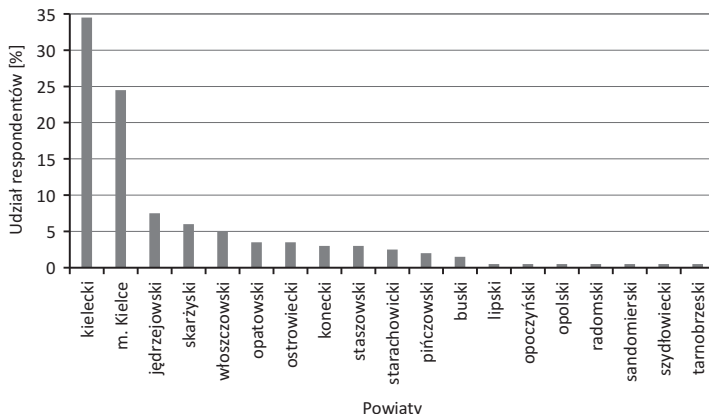
Wyniki badań ankietowych stały się głównie podstawą do przeprowadzenia typologii przyczyn mobilności przestrzennej studentów za pomocą metody służącej do wielowymiarowej analizy skupień. Była to analiza skupień oparta na grupowaniu hierarchicznym metodą minimalnej wariancji Warda z odległością euklidesową. Metoda ta realizuje podejście hierarchiczne i aglomeracyjne (Ward 1963). Należy ona do zbioru procedur Lance'a, Williamsa i Warda (Runge 2007; Pytel 2017; za: Kiniorska i Brambert 2021b, 19). Typologia przyczyn rzutujących na decyzje migracyjne studentów, zgodnie z utylitarnym celem metody, stanowi uporządkowanie obiektów grupy w taki sposób, aby stopień powiązania obiektów z obiektami należącymi do tej samej grupy był jak największy, a z obiektami z grup pozostałych – jak najmniejszy (Pytel 2017, 151). Im bardziej elementy są do siebie podobne, tym wcześniej ulegają połączeniu, tworząc hierarchię podobieństwa, gdzie skupienia niższego rzędu (o najmniejszej zmienności) wchodzi w skład agregacji wyższego rzędu (o większej zmienności). Minimalizowane zostają sumy kwadratów odchyień dwóch dowolnych skupień, które mogą zostać uformowane na każdym etapie. Wykorzystana analiza wariancji pozwala na wyznaczenie środków ciężkości dla skupień, wykazanie odległości euklidesowych od nich dla danych obiektów oraz ich zsumowanie. Zależnie od akceptowanej odległości taksonomicznej między obiektami, można wyróżniać skupienia większe lub mniejsze. Podział powinien być dostosowany do liczebności próby, a podzbiory merytorycznie wyodrębnione i w określonym stopniu spójne wewnątrz (Kiniorska i Brambert 2021a, 119). W rozpoznawaniu skupień wykorzystano moduł dostępny w pakiecie Statistica 13.

Wyniki badań

Plany zawodowo-mieszkaniowe młodzieży akademickiej Kielc

Biorąc pod uwagę najważniejsze parametry struktury badanej grupy studentów, należy wskazać, że wśród respondentów przeważały kobiety, które stanowiły 61,0% ankietowanej zbiorowości. Zdecydowana większość (97,0%) respondentów pochodziła z terenu województwa świętokrzyskiego. Reprezentowali oni 13 z 14 powiatów regionu, z wyjątkiem powiatu kazimierskiego. Największą grupą byli studenci z czterech powiatów: kieleckiego (34,5%), miasta Kielce (24,5%), jędrzejowskiego (7,5%) i skarżyskiego (6,0%) (rys. 1). Ankietowani studiowali łącznie na 31 różnych kierunkach, wśród których dominowały: budownictwo i informatyka (po 9,0% badanych); inżynieria środków transportu, logistyka, mechanika i budowa maszyn oraz praca socjalna (po 7,0%); ekonomia, geografia oraz turystyka i rekreacja (po 6,0%). Warto wspomnieć, że właściwie każdy rok studiów był reprezentowany przez proporcjonalną grupę studentów (średnio po 20,0%), z wyjątkiem piątego roku studiów (9,0% ankietowanych).

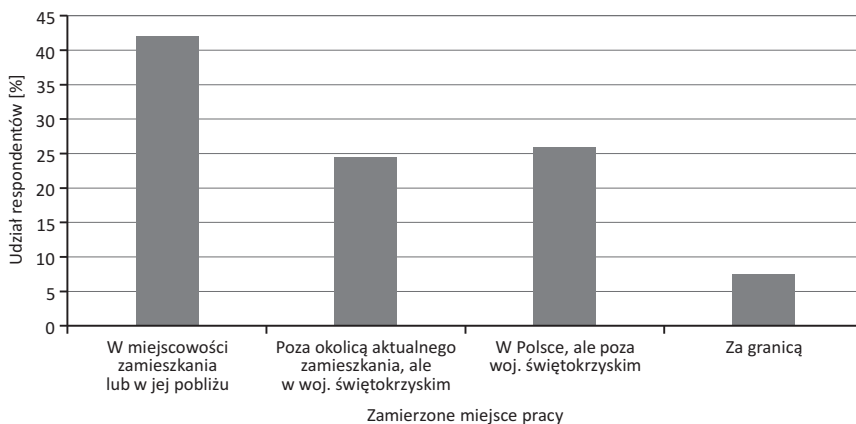
Ważnym elementem analizy było rozpoznanie identyfikujące dalsze plany zawodowe młodzieży akademickiej. Wybór drogi zawodowej zależy od wielu czynników, które stanowią otoczenie życia każdego człowieka. Często również taka decyzja nie wynika wyłącznie z samych zainteresowań, zdolności czy obranej ścieżki kształcenia, ale

Rys. 1. Struktura zamieszkania ankietowanych studentów według powiatów

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych.

sytuacji na rynku pracy albo mody na określony zawód (Kiniorska i Brambert 2021a, 99). W związku z tym w badaniu zapytano respondentów o zadeklarowanie swoich zamierzeń odnośnie miejsca przyszłej pracy (rys. 2). Mieli oni do wyboru cztery odpowiedzi: „w miejscowości zamieszkania lub w jej pobliżu”, „poza okolicą aktualnego zamieszkania, ale w województwie świętokrzyskim”, „w Polsce, ale poza województwem świętokrzyskim”, „za granicą”. Największy odsetek stanowili studenci, którzy w przyszłości zamierzają podjąć pracę w miejscowości zamieszkania lub w jej pobliżu (42,0%). W tej grupie zdecydowana większość badanych (58,3%) wskazywała miasto Kielce jako miejsce swojej przyszłej pracy. Drugim najczęściej deklarowanym zamierzeniem było łączenie swojej przyszłości z pracą w Polsce, ale poza województwem świętokrzyskim

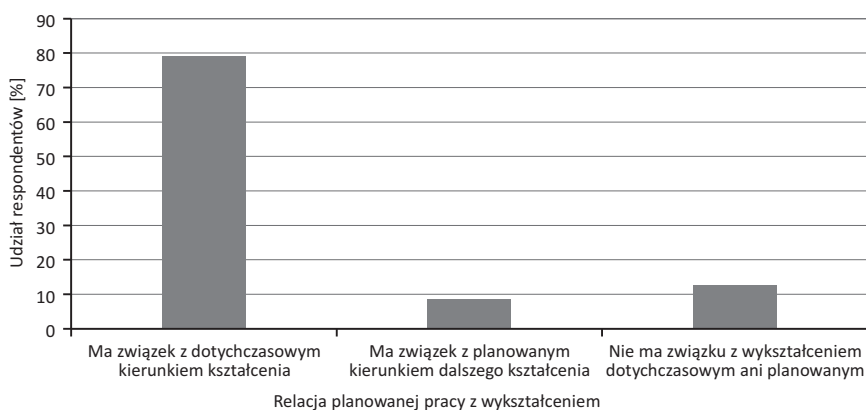
Rys. 2. Deklarowane miejsce przyszłej pracy ankietowanych studentów

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych.

(26,0%). Studenci, którzy ujawnili taki zamiar, wybierali przede wszystkim Kraków (38,5%) oraz Warszawę (17,3%). Stanowi to potwierdzenie wniosków wynikających z poprzednich badań przeprowadzonych wśród maturzystów regionu świętokrzyskiego, gdzie stwierdzono, że na taką strukturę wskazań ma wpływ głównie sytuacja na lokalnym rynku pracy, która jest bardzo poważnym problemem rozwojowym, prowadzącym do utraty wartościowego kapitału ludzkiego (Kiniorska i Brambert 2021a, 100).

Zagadnienie planowanej pracy powiązано także z pytaniem o jej związek z dotychczasowym lub przyszłym kierunkiem kształcenia (rys. 3). Studenci mieli do wyboru trzy warianty odpowiedzi: [praca] „ma związek z dotychczasowym kierunkiem kształcenia”, „ma związek z planowanym kierunkiem dalszego kształcenia”, „nie ma związku z wykształceniem dotychczasowym ani planowanym”. Zatrudnienie, jakie po ukończeniu edukacji planują podjąć przyszli absolwenci studiów, najczęściej będzie miało związek z ich dotychczasowym kierunkiem kształcenia (79,0%). Ukazuje ten rezultat względnie optymistyczny obraz młodzieży akademickiej na rynku pracy. Blisko dziesięć razy mniej ankietowanych (8,5%) odpowiedziało, że praca ma związek z planowanym kierunkiem dalszego kształcenia. Nieco większy odsetek deklaracji (12,5%) dotyczył wariantu negującego związek zamierzonej pracy z dotychczasowym oraz planowanym kierunkiem kształcenia.

Decyzje zawodowe łączą się ściśle z decyzjami mieszkaniowymi, dlatego należało zgłębić rozpatrywane zjawisko w kontekście młodzieży akademickiej studiującej w Kielcach. Pytanie dotyczące przewidywanego stałego miejsca zamieszkania po ukończeniu studiów i podjęciu pracy zawierało sześć wariantów odpowiedzi: „miejsce dotychczasowego zamieszkania”, „miasto poza miejscem zamieszkania, ale w województwie świętokrzyskim”, „wieś poza miejscem zamieszkania, ale w województwie świętokrzyskim”, „miasto w innym województwie”, „wieś w innym województwie”, „za granicą”. Najwięcej ankietowanych po ukończeniu nauki i podjęciu zatrudnienia zamierza

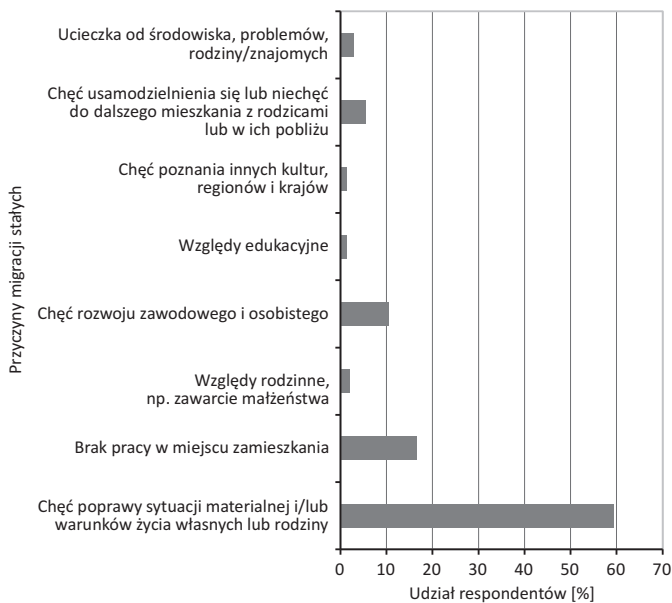
Rys. 3. Związek zamierzonej pracy z dotychczasowym lub planowanym kierunkiem kształcenia ankietowanych studentów

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych.

mieszkać na stałe w miejscu dotychczasowego zamieszkania (39,0%). Zamiar zamieszkania w mieście w innym województwie zadeklarowało 26,0% badanych. Podobnie jak w przypadku wyboru miejsca przyszłej pracy, dominującymi ośrodkami wskazanymi przez respondentów były: Kraków (30,8%) i Warszawa (21,2%). Wśród 19,5% ogółu zapytanej młodzieży akademickiej, która planuje mieszkać w mieście poza miejscem aktualnego zamieszkania, ale w województwie świętokrzyskim, aż 76,9% chce osiedlić się w Kielcach. Jedynie 6,5% ankietowanych zamierza opuścić kraj.

Jednym z istotnych elementów opisujących migracje, zarówno w kontekście empirycznym, jak i teoretycznym, jest określenie powodów migracji. Obecnie ramy teoretyczne na temat wyborów edukacyjno-zawodowych młodzieży znajdują realne odzwierciedlenie przede wszystkim w teoriach ekonomicznych i socjologicznych. Na gruncie ekonomii uzasadnieniem migracji są czynniki związane z rynkiem pracy i tzw. przeszkody pośrednie (*push-pull*). Z kolei na płaszczyźnie socjologicznej często są to koncepcje zakładające istnienie sieci migracyjnego wsparcia. W przypadku takiej sieci znamienne wpływy na podjęcie decyzji o migracji mają powiązania interpersonalne, osobiste, rodzinne, przyjacielskie. Migracje w tym ujęciu to sieć zdarzeń, sprzężeń zwrotnych, sieć wymiany informacji (Kozielska 2020; za: Kiniorska i Brambert 2021a, 115).

W związku z tym studentom zadano pytanie związane z głównymi przyczynami stałego opuszczania przez młodych ludzi rodzinnych stron (rys. 4). Respondenci mieli

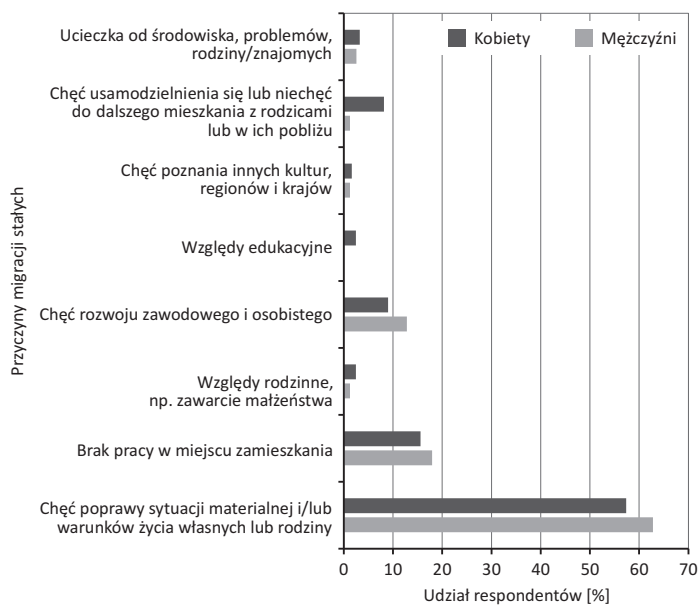

Rys. 4. Główne przyczyny stałego opuszczania przez młodych ludzi rodzinnych stron w opinii ankietowanych studentów

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych.

do wyboru: „chęć poprawy sytuacji materialnej i/lub warunków życia własnych lub rodziny”, „brak pracy w miejscu zamieszkania”, „względy rodzinne, np. zawarcie małżeństwa”, „chęć rozwoju zawodowego i osobistego”, „względy edukacyjne”, „chęć poznania innych kultur, regionów i krajów”, „chęć usamodzielnienia się lub niechęć do dalszego mieszkania z rodzicami lub w ich pobliżu”, „ucieczka od środowiska, problemów, rodziny/znajomych”. Najistotniejszym czynnikiem skłaniającym młodzież do migracji jest chęć poprawy sytuacji materialnej i/lub warunków życia własnych lub rodziny – ten wariant wskazało 59,5% ankietowanych. Kolejnym uwarunkowaniem, będącym przyczyną ich migracji jest – wskazany przez 16,0% badanych – brak pracy w miejscu zamieszkania. Trzeci istotny powód stanowi chęć rozwoju zawodowego i osobistego (10,5%). Ta struktura odpowiedzi świadczy, że główne pobudki migracji dla studentów miały przede wszystkim charakter ekonomiczny. Pozaekonomiczne czynniki nie miały wyraźnego wpływu na decyzję opuszczenia rodzinnych stron.

Główne powody definitywnego opuszczania przez młodzież rodzinnych stron przeanalizowano także z uwzględnieniem płci respondentów (rys. 5). Zarówno wśród kobiet, jak i mężczyzn dominowały odpowiedzi dotyczące możliwości poprawy sytuacji materialnej i/lub warunków życia własnych lub rodziny (odpowiednio 57,4%, 62,8%), jak również braku pracy w miejscu zamieszkania (odpowiednio 15,6%, 17,9%). Interesujący jest fakt większego dążenia do usamodzielnienia się wśród kobiet, ponieważ wariant ten wybrało 8,2% studentek, a tylko 1,3% studentów. Dodatkowo można za-

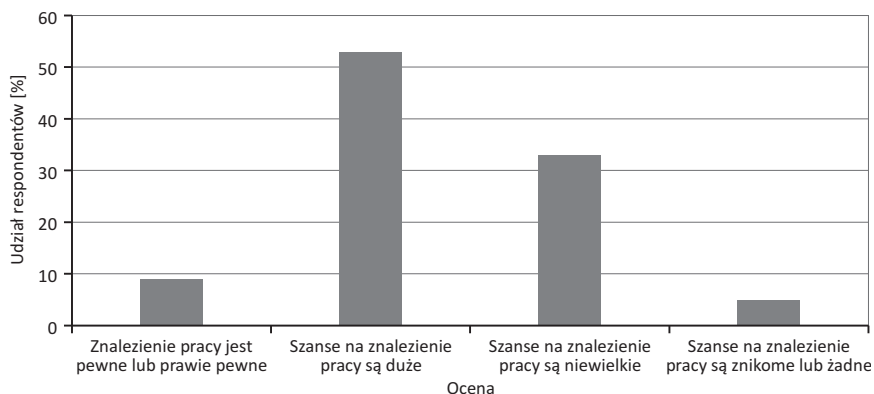
Rys. 5. Główne przyczyny stałego opuszczania przez młodych ludzi rodzinnych stron w opinii badanych studentów według płci

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych.

uważyć, że w swoich wyborach, zarówno kobiety, jak i mężczyźni, kierowali się przede wszystkim czynnikami ekonomicznymi (odpowiednio 82,0% i 93,6%).

Czynnik ekonomiczny dominował również w pytaniu otwartym, zadany ankietowanym studentom: „co mogłoby sprawić, że młodzież akademicka nie będzie opuszczała na stałe dotychczasowych miejsc zamieszkania?”. Według nich najistotniejszym czynnikiem byłyby atrakcyjna praca i wyższe wynagrodzenie (63,5%). Na drugim miejscu wskazywali zarówno poprawę warunków i jakości życia, jak i rozwój gospodarki i przedsiębiorczości (po 7,5%). Na trzecim miejscu studenci wskazywali możliwość rozwoju zawodowego i osobistego (6,0%).

Innym poruszonym zagadnieniem była kwestia oceny szans na znalezienie pracy w miejscu dotychczasowego studiowania po zakończeniu edukacji (rys. 6). Najwięcej studentów stwierdziło, że szanse na znalezienie pracy w Kielcach są duże (53,0%). Przy tym 33,0% badanych uznało, że te szanse są niewielkie. Warto jednak dostrzec, że sumarycznie pozytywna ocena sytuacji na rynku pracy dotyczyła 62,0% respondentów.

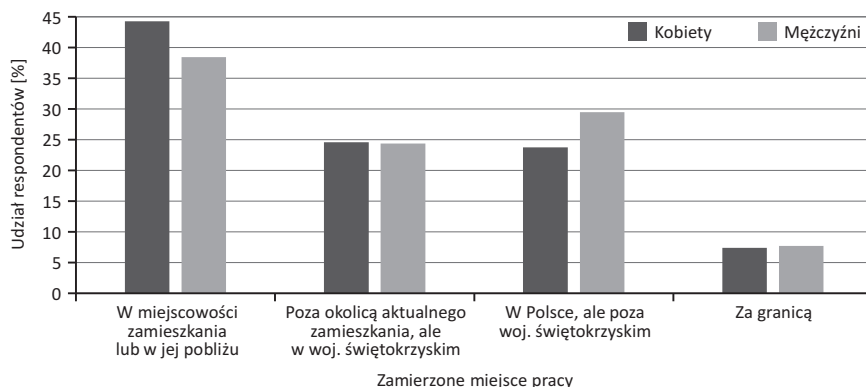

Rys. 6. Ocena respondentów szans na znalezienie pracy w miejscu dotychczasowego studiowania (lub jego bezpośrednim pobliżu) po zakończeniu edukacji

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych.

Sytuacja na rynku pracy w różny sposób oceniona została przez studentki i studentów. Te rozbieżności widoczne były w ocenie deklarowanego miejsca przyszłej pracy (rys. 7). Badanie pozwoliło wykazać, że bardziej przywiązane do rodzinnych stron są kobiety (44,3%) niż mężczyźni (38,5%), dla których preferowanym miejscem przyszłej pracy będzie miejscowość ich zamieszkania lub jej najbliższe okolice. Podobna sytuacja wystąpiła przy deklarowanej chęci podjęcia pracy w Polsce, ale poza województwem świętokrzyskim. W tym przypadku mężczyźni wykazali większe zainteresowanie wyjazdu w celach zawodowych poza granice województwa i do innego miasta niż aktualne miasto edukacji.

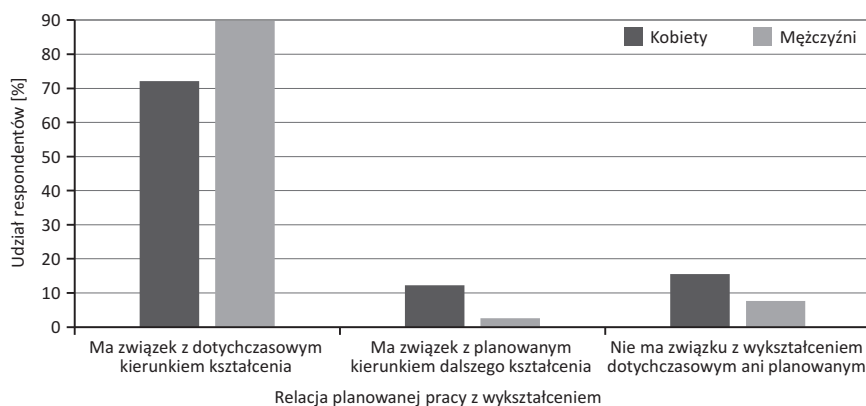
Wyniki badań odzwierciedliły fakt, że płeć studentów w bardzo wysokim stopniu nie różnicuje ewentualności łączenia przez nich uzyskanego lub planowanego kierunku

Rys. 7. Deklarowane miejsce przyszłej pracy ankietowanych studentów według płci

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych.

kształcenia z przyszłą pracą (rys. 8). Maksymalny odsetek zarówno mężczyzn (89,7%), jak i kobiet (72,1%) stwierdził korelację swojej ścieżki zawodowej z wykształceniem dotychczasowym lub zamierzonym. Gdy weźmiemy pod uwagę łącznie dwa warianty o pozytywnym połączeniu pracy z finalizowanym oraz planowanym etapem edukacji, to większe zauważymy zdecydowanie wśród mężczyzn (92,3%).

Rys. 8. Związek zamierzonej pracy z dotychczasowym lub planowanym kierunkiem kształcenia ankietowanych studentów w podziale na płeć

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych.

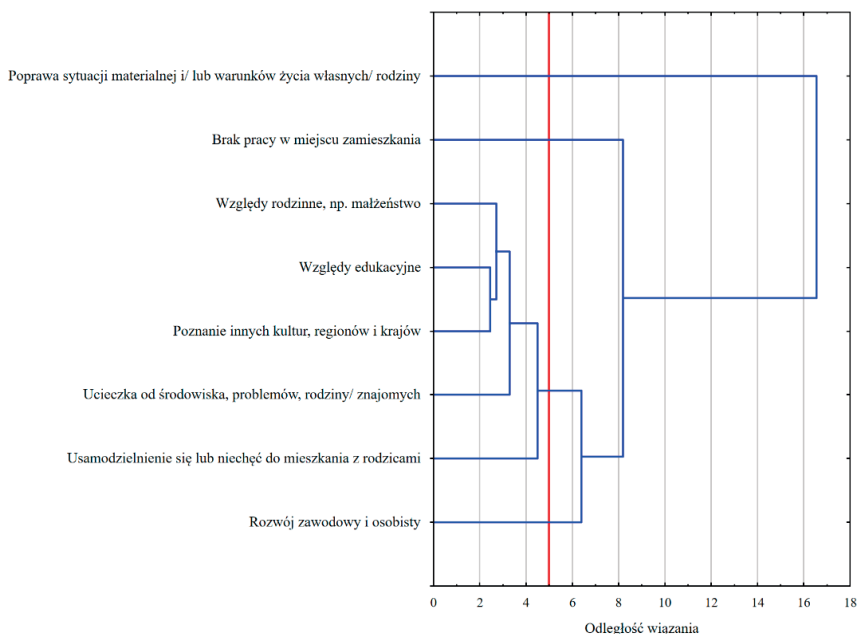
Typologia przyczyn decyzji migracyjnych

W celu wykazania głównych typów spójnych ze sobą przyczyn składających się na decyzje migracyjne studentów z wykorzystaniem metody Warda zestawiono do obliczeń osiem cech jakościowych opisujących charakter przyczyn migracji. Zostały one

wyodrębnione z badań ankietowych (macierz informacji o wymiarach 200×8 zawierała zakodowany zarówno wariant opinii na „tak”, jak i na „nie”). Przyczyny sprecyzowano w postaci sformułowań:

1. Poprawa sytuacji materialnej i/lub warunków życia własnych lub rodziny
2. Brak pracy w miejscu zamieszkania
3. Względy rodzinne, np. małżeństwo
4. Rozwój zawodowy i osobisty
5. Względy edukacyjne
6. Poznanie innych kultur, regionów i krajów
7. Usamodzielnienie się lub niechęć do mieszkania z rodzicami
8. Ucieczka od środowiska, problemów, rodziny/znajomych

W badaniu uwzględniono podział o odległości wiązań na wysokości 5, dzięki czemu otrzymano na dendrogramie cztery skupienia (rys. 9), określające poszczególne typy przyczyn migracji. Zinterpretowano je w kolejności wynikającej z najkrótszych odległości euklidesowych między obiektami, tj. według największego podobieństwa.

Rys. 9. Aglomeracja przyczyn składających się na decyzje migracyjne wśród badanych studentów według metody Warda

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych.

Skupienie I (grupa rodzinno-edukacyjna) zawiera pięć przyczyn składających się na decyzje migracyjne (tabela 1). To jedyne wieloelementowe skupienie. Większość motywów migracji ogniskowała się wokół tematyki związanej ze sprawami rodzinno-

-środowiskowymi. Dwie cechy dotyczyły przyczyn edukacyjnych i poznawczych. Do najbardziej spójnych i logicznych wskazań należą względy edukacyjne wraz z chęcią poznania innych kultur, regionów i krajów, które zostały połączone w pierwszym etapie aglomeracji (najwcześniejszej). Aglomeracja II (grupa rozwojowa) opierała się na jednej bardzo istotnej przyczynie migracji, która wyrażała się w chęci rozwoju zawodowego i osobistego. Skupienie III (grupa zarobkowa) przyczyn migracji ustanowione zostało przez cechę wyrażającą opinię studentów na temat braku możliwości znalezienia zatrudnienia w dotychczasowym miejscu zamieszkania. Widzą niewielkie szanse na realizację swoich planów zawodowych na lokalnym rynku pracy. Na skupienie IV (grupa ekonomiczna) złożyła się tylko jedna przyczyna związana z chęcią poprawy sytuacji materialnej i/lub warunków życia własnych lub rodziny przez studentów dwóch największych uczelni w regionie świętokrzyskim.

Tabela 1

Skupienia przyczyn składających się na decyzje migracyjne wśród badanych studentów – podział na typy

Typ skupienia/grupy	Przyczyny decyzji migracyjnych
I. Rodzinno-edukacyjne	Względy rodzinne, np. małżeństwo Względy edukacyjne Poznanie innych kultur, regionów i krajów Usamodzielnienie się lub niechęć do mieszkania z rodzicami Ucieczka od środowiska, problemów, rodziny/znajomych
II. Rozwojowe	Rozwój zawodowy i osobisty
III. Zarobkowe	Brak pracy w miejscu zamieszkania
IV. Ekonomiczne	Poprawa sytuacji materialnej i/lub warunków życia własnych lub rodziny

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych.

Przeprowadzona typologia przyniosła ważne informacje jakościowe na temat migracji młodzieży akademickiej, zarówno z poznawczego, jak i praktycznego punktu widzenia. Wykazanie poszczególnych skupień pozwoliło na ujawnienie, że dominującą prawidłowością w analizowanym zjawisku jest przewaga czynnika ekonomicznego jako determinanty decyzji migracyjnych studentów.

Wnioski

Uzyskane wyniki badań dały możliwość określenia preferencji migracyjnych młodzieży studiującej w Kielcach. Stwierdzono, że ponad połowa ankietowanej młodzieży akademickiej swoje plany zawodowe wiąże z Kielcami. Znacznie mniejsza grupa studentów łączy swoją przyszłość zawodową z innymi miastami, zwłaszcza z Krakowem i Warszawą. Takie wskazania świadczą o stosunkowo pozytywnym obrazie rynku pracy w mieście, w którym studiuje. Co więcej, korespondują one ze wskazaniami na temat zamierzeń dotyczących stałego osiedlenia się respondentów. Po ukończeniu

nauki i podjęciu zatrudnienia większość z nich chce mieszkać na stałe w miejscu dotychczasowego zamieszkania lub w bezpośrednim sąsiedztwie. Warto nadmienić, że te wybory są zdeterminowane przez objętą w analizie próbę badawczą, ponieważ największy odsetek studentów pochodził z Kielc i powiatu kieleckiego. Pomimo pozytywnej oceny rynku pracy, ankietowana młodzież akademicka wskazała, że podstawowym czynnikiem wpływającym na migracje młodych ludzi jest aspekt ekonomiczny. Oddziałują na niego dwa wektory: poprawa sytuacji materialnej, w tym warunków życia, jak również brak pracy w miejscu zamieszkania. Zasygnalizowane wskazania co do przyczyn rzutujących na mobilność przestrzenną młodzieży akademickiej potwierdziła przeprowadzona typologia. Określono dzięki niej, że najważniejszą prawidłowością jest przewaga czynnika ekonomicznego składającego się na decyzję o podjęciu migracji.

Dostrzeżone prawidłowości o wpływie czynnika ekonomicznego na plany osobisto-zawodowe były zbieżne wśród badanych kobiet i mężczyzn. Z kolei różnice zaobserwowano w aspekcie przywiązania do miejsca dotychczasowego zamieszkania i edukacji. W tym zakresie kobiety częściej deklarowały chęć pozostania w rodzinnych stronach. Przy tym mężczyźni wyrażali większą gotowość do przemieszczeń w kierunku innych miast w Polsce.

Bibliografia

- Brome, Heather. 2007. *Is New England Experiencing a „Brain Drain”?* Facts About Demographic Change And Young Professionals. New England Public Policy Center Discussion, Paper 07-3. Boston: Federal Reserve Bank of Boston.
- Cairns, David. 2021. Mobility becoming migration: Understanding youth spatiality in the twenty-first century. W: *The Palgrave handbook of youth mobility and educational migration*, (ed.) David Cairns, 17–24. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Çiftçi, Emrullah Yasin i A. Cendel Karaman. 2021. Rethinking the value(s) of short-term youth mobility: Neoliberal ideals and counterhegemonic possibilities. W: *The Palgrave handbook of youth mobility and educational migration*, (ed.) David Cairns, 441–452. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- De Wit, Hans. 2008. International student circulation in the context of the Bologna Process and the Lisbon Strategy. W: *The Dynamics of International Student Circulation in a Global Context*, (eds.) H. Wit, P. Agarwal, M.E. Said, M.T. Sehoole i M. Sirozi, 167–198. Amsterdam: Sense Publishers.
- França, Thais i Beatriz Padilla. 2021. South-South student mobility: International students from Portuguese-speaking Africa in Brazil. W: *The Palgrave handbook of youth mobility and educational migration*, (ed.) David Cairns, 235–246. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Dolińska, Alicja, Romuald Jończy i Przemysław Śleszyński. 2020. *Migracje pomaturalne w województwie dolnośląskim wobec depopulacji regionu i wymogów zrównoważonego rozwoju społeczno-gospodarczego*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu.
- Jończy, Romuald, Diana Rokita-Poskart i Marcelina Tanas. 2013. *Exodus absolwentów szkół średnich województwa opolskiego do dużych ośrodków regionalnych kraju oraz za granicę (w kontekście problemu depopulacji województwa oraz wyzwań dla szkolnictwa wyższego i regionalnego rynku pracy)*. Opole: Wydawnictwo Instytut Śląski.
- Kamińska, Wioletta i Iwona Kopacz-Wyrwał. 2021. Problematyka badań migracji młodzieży w literaturze tematycznej. W: *Migracje pomaturalne na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego*, (red.) Iwona Kiniorska i Patryk Brambert, 23–36. Studia KPZK PAN. T. 10/202. Warszawa: Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN.

- King, Russell i Enric Ruiz-Gelices. 2003. International student migration and the European 'Year Abroad': effects on European identity and subsequent migration behavior. *International Journal of Population Geography* 9(3), 229–252.
- Kiniorska, Iwona i Patryk Brambert (red.). 2021. *Migracje pomaturalne na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego*. Studia KPZK PAN. T. 10/202. Warszawa: Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN.
- Kiniorska, Iwona i Patryk Brambert. 2021a. Motywy opuszczenia miejsca zamieszkania w opinii licealistów z obszarów wiejskich województwa świętokrzyskiego. W: *Migracje pomaturalne na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego*, (red.) Iwona Kiniorska i Patryk Brambert, 99–124. Studia KPZK PAN. T. 10/202. Warszawa: Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN.
- Kiniorska, Iwona i Patryk Brambert. 2021b. *Podstawy metodyczne*. W: *Migracje pomaturalne na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego*, (red.) Iwona Kiniorska i Patryk Brambert, 13–21. Studia KPZK PAN. T. 10/202. Warszawa: Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN.
- Kozielska, Joanna. 2020. Aspiracje migracyjne młodzieży akademickiej. *Kultura-Społeczeństwo-Edukacja* 17(1), 299–318.
- Lulle, Aija, Laura Moroşanu i Russel King. 2017. And then came Brexit: Experiences and future plans of young EU migrants in the London region. *Population, Space and Place* 24(1), e2122.
- Molgat, Marc. 2008. Youth, Mobility and Work in Canada: Internal Migration, Immigration and Public Policy Implications. W: *Youth transitions: Processes of social inclusion and patterns of vulnerability in a globalised world*, (eds.) René Bendit i Marina Hahn-Bleibtreu, 115–132. Leverkusen-Opladen: Barbara Budrich Publishers.
- Moroşanu, Laura, Alexandra Bulat, Caterina Mazzilli i Russel King. 2018. Growing up abroad: Italian and Romanian migrants' partial transitions to adulthood. *Ethnic and Racial Studies* 42(9), 1554–1573.
- Pytel, Sławomir. 2017. *Migracje emerytów w Polsce – czynniki, kierunki, konsekwencje*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Runge, Jerzy. 2007. *Metody badań w geografii społeczno-ekonomicznej – elementy metodologii, wybrane narzędzia badawcze*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Rutten, Mario i Sanderien Verstappen. 2014. Middling migration: Contradictory mobility experiences of Indian youth in London. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 40(8), 1217–1235.
- Staciwa, Emilia. 2023. *Decyzje i plany migracyjne młodzieży akademickiej Kielc*. Praca licencjacka. Kielce: Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach.
- Trevena, Paulina. 2013. Why do highly educated migrants go for low-skilled jobs. W: *Mobility in transition. Migration Patterns after EU Enlargement*, (eds.) Birgit Glorius, Izabela Grabowska-Lusińska i Aimee Kuvik 169–190. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Vaishar, Antonín i Aneta Pavlů. 2018. Outmigration intentions of secondary school students from a rural micro-region in the Czech inner periphery: A case study of the Bystrice nad Pernštejnem area in the Vysočina Region. *Acta Universitatis Carolinae. Geographica. Univerzita Karlova* 53(1), 49–57.
- Van Mol, Christof. 2014. *Intra-European student mobility in international higher education circuits: Europe on the move*. London: Palgrave Macmillan.
- Ward, Joe H. 1963. Hierarchical grouping to optimize an objective function. *Journal of the American Statistical Association* 58(301), 236–244.
- Waters, Johanna, Rachel Brooks i Helena Pimlott-Wilson. 2011. Youthful Escapes? British Students, Overseas Education and the Pursuit of Happiness. *Social and Cultural Geography* 12(5), 455–469.
- Young, Sara. 2019. 'I Want to Stay Here Forever': Narratives of Resistance amongst Polish-born Adolescents in the UK. *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny* 1(171), 109–130.

Hubert WÓJCICKI*, Aleksandra NOWAKOWSKA**

**OD NIECHCIANEJ FABRYKI BAWĘLNY
DO SYMBOLU MIASTA.
EWOLUCJA ZNACZENIA DZIEDZICTWA
POPRZEMYSŁOWEGO W ROZWOJU MIASTA**

**FROM AN UNWANTED COTTON FACTORY TO THE SYMBOL
OF THE CITY. THE EVOLUTION OF THE MEANING
OF THE POST-INDUSTRIAL HERITAGE IN THE DEVELOPMENT
OF THE CITY OF ŁÓDŹ**

DOI: 10.25167/sm.5105

ABSTRAKT: Dziedzictwo poprzemysłowe należy do ogromnej „rodziny” dziedzictwa kulturowego. Na to dziedzictwo składają się głównie materialne elementy pozostałe po kulturze przemysłowej danego regionu. Dziedzictwo poprzemysłowe posiada wartości historyczne, społeczne, urbanistyczne, naukowe czy technologiczne, w tym dziedzictwie zawarta jest również unikatowa tożsamość regionu. Wiele niepowtarzalnych elementów dziedzictwa poprzemysłowego obecnych jest dziś w strukturze urbanistycznej Łodzi, tym samym tworzy jego specyficzność i stanowi istotny czynnik rozwoju.

Jednak ta tendencja widoczna jest zaledwie od dwóch dekad. Pod koniec lat 90. XX wieku stosunek mieszkańców do tego zasobu był negatywny. Materialne elementy dziedzictwa poprzemysłowego stawały się problemem bez wartości. Celem niniejszego artykułu jest zaprezentowanie ewolucji zmiany podejścia lokalnej społeczności do postrzegania dziedzictwa poprzemysłowego Łodzi oraz pokazanie, jak potencjał dziedzictwa wpłynął na rozwój miasta i na jego wizerunek. Ważnym celem artykułu jest charakterystyka wykorzystania postindustrialnego dziedzictwa w procesie rewitalizacji Łodzi na przykładzie Manufaktury. Zastosowana w artykule metoda badawcza to analiza treści prasy lokalnej, której głównym, przedmiotem jest Manufaktura.

Artykuł pokazuje, jak dziedzictwo poprzemysłowe wpłynęło na wizerunek i rozwój miasta. Ważną częścią artykułu jest zaprezentowanie wartości dodanych, jakie społeczność lokalna zyskała dzięki rewitalyzacji swego niepowtarzalnego dziedzictwa poprzemysłowego. Pobudzenie uśpionych wartości, jakie posiadał obiekt, wpłynęły na zmianę postrzegania dziedzictwa poprzemysłowego, a jego nowe funkcje generują kolejną zmianę w postrzeganiu tego obiektu. Wnioski z przeprowadzonych badań wskazują również na to, że dziedzictwo poprzemysłowe Łodzi, jakim jest Manufaktura, stanowi nie tylko świadectwo przeszłości, ale również jest świadectwem postępu, przemiany po upadku epoki przemysłu włókienniczego. Kluczowym wnioskiem jest również to, że realizowania inwestycja w murach fabryki Poznańskiego stała się prekursorem

* <https://orcid.org/0009-0008-7185-4456>

** <https://orcid.org/0000-0002-2912-4934>

i inspiracją do prowadzenia dalszych działań rewitalizacyjnych obiektów pofabrycznych znajdujących się w krajobrazie miasta.

SŁOWA KLUCZOWE: dziedzictwo poprzemysłowe, Manufaktura, Łódź, Poltex, rozwój miast

ABSTRACT: Post-industrial heritage belongs to the large 'family' of cultural legacy. This heritage consists mainly of elements that are remnants of the industrial culture of a given region. The post-industrial heritage holds values rooted in its history, society, urban architecture, science and technology; there is also the unique identity of the region included in it. A great number of genuine elements of the post-industrial heritage are present in the urban structure of the City of Łódź nowadays, forming its specific character and constituting a significant factor in the city's development.

Nevertheless, this tendency has been observable for merely two decades now. Towards the end of the 1990s the inhabitants' attitude towards this resource was rather negative. The material elements of the post-industrial heritage made more of a problem than an asset. The aim of this article is to present the evolution behind the change in the approach of the local community to their perception of the post-industrial heritage of Łódź, as well as to show how the potential of the heritage has impacted the development of the city and the image of it. An important goal of the work is also to give characteristics of making use of the post-industrial heritage in the process of revitalization of Łódź, using the case study of *Manufaktura* – a shopping mall, leisure complex and arts centre. The research method applied in the article is an analysis of the content of the local press, the main topic of which is this facility.

The article shows the way in which the post-industrial heritage has influenced the image and the development of the city. The article presents added values which the local community has gained thanks to the revitalization of their unique post-industrial heritage. Stimulation of dormant assets which the object under study possesses has changed the perception of the post-industrial heritage, while its new functions have regenerated yet another change in the perception of the object itself. Conclusions from the conducted research point also to the fact that the post-industrial heritage of Łódź, a part of which *Manufaktura* is, offers not only a testimony to the past, but also one to progress, a transformation following the decline of the textile industry. The key conclusion is that the investment implemented in the former Poznański's Manufacture is a pioneering one and provides an inspiration to carry out further revitalization actions on post-factory objects located within the city's landscape.

KEY WORDS: post-industrial heritage, *Manufaktura*, Łódź, Poltex, development of cities

Wprowadzenie

Każda jednostka terytorialna posiada indywidualny i unikatowy zasób, jakim jest dziedzictwo kulturowe. Wartości, jakie niesie ze sobą dziedzictwo kulturowe, obecnie traktowane są jako potencjał rozwojowy (Piccinato 1997; Zasina 2013, 131–142). U uruchamianie tego endogenicznego czynnika może pozytywnie oddziaływać na rozwój społeczno- gospodarczy, być obszarem innowacji, produktem rynkowym, jak również stanowić podstawę dla przedsiębiorczości lokalnej. Dziedzictwo kulturowe może być również produktem przemysłu kreatywnego. Co za tym idzie, będzie ono budować konkurencję w stosunku do innych ośrodków miejskich. Dziedzictwo kulturowe przyczynia się również do zmiany jakości życia mieszkańców, poprawy wizerunku jednostki oraz budowania tożsamości lokalnej (Murzyn-Kupisz 2010, 61–80).

Dziedzictwo kulturowe jest zasobem nieodnawialnym i trudno zastępowalnym, wynikającym ze specyfiki oraz historii danego ośrodka (Zasina 2013, 131–142). Elementem dziedzictwa kulturowego jest dziedzictwo poprzemysłowe, które w krajobrazie

kulturowym Łodzi jest szczególnie silnie eksponowane. Dziedzictwo przemysłowe tworzy specyficzność wielu miast, w tym Łodzi, w której znajduje się najliczniejsze skupisko materialnego dziedzictwa przemysłowego w Europie (Nowakowska, Walczak 2017, 45–56).

Dziedzictwo pofabryczne Łodzi stanowi olbrzymi zasób i potencjał rozwojowy, ale jednocześnie jest źródłem problemów prawnych, ekonomicznych, funkcjonalnych oraz społecznych (Moterski 2011, 319–338). Przykładem takiej sytuacji była dawna fabryka Izraela Poznańskiego (dzisiejsza Manufaktura), która przez wiele lat nie cieszyła się społecznym uznaniem. Co więcej, społeczność lokalna nie utożsamiała się ze zdegradowanym obiektem i nie traktowała go jako cennego zasobu rozwojowego (Masiarek 2020, 83–103).

Celem niniejszego artykułu jest zaprezentowanie ewolucji zmiany podejścia lokalnej społeczności do postrzegania dziedzictwa przemysłowego Łodzi oraz pokazanie, jak potencjał dziedzictwa wpłynął na rozwój miasta i jego wizerunek. Ważnym celem artykułu jest charakterystyka wykorzystania postindustrialnego dziedzictwa w procesie rewitalizacji Łodzi. Postawiono dwie hipotezy badawcze:

H.1. Postrzeganie dziedzictwa przemysłowego w łódzkim środowisku lokalnym ewoluowało.

H.2. Dziedzictwo przemysłowe Łodzi, jakim jest Manufaktura, stanowi ważny czynnik rozwoju miasta.

Do potwierdzenia hipotez badawczych w pracy zastosowano badanie metodą analizy treści.

Artykuł rozpoczyna analiza istoty dziedzictwa kulturowego i przemysłowego, która stała się podstawą do przeprowadzenia studium przypadku. Na podstawie analizy treści artykułów prasowych dokonano opisu czterech przedziałów czasowych z okresu od 1997 do 2020 roku. Całość analizy kończą wnioski pokazujące, w jaki sposób dziedzictwo przemysłowe ewoluowało w świadomości społecznej mieszkańców Łodzi oraz jak przyczyniło się do rozwoju jednostki.

Istota dziedzictwa przemysłowego jako element dziedzictwa kulturowego

W literaturze przedmiotu podkreślany jest fakt, że dziedzictwo kulturowe jest pojęciem złożonym i wieloaspektowym (Purchla 2013, 195–224). Pomimo powszechności występowania dziedzictwo kulturowe nie ma jednoznacznej definicji (Kobyliński, 2001). Formalnie w literaturze przedmiotu często odwoływano się do definicji dziedzictwa zawartej w Konwencji Paryskiej w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego z 1974 roku (Kobyliński, 2001). W pierwszym oraz drugim artykule konwencji określone jest, jakie elementy materialne i przyrodnicze zaliczają się do kategorii dziedzictwa (Dz.U.76.32.190). Niemniej jednak z biegiem czasu definicja przedstawiona w 1972 roku poszerzała swój zakres o nowe elementy. Jak piszą E.M. Boryczka i J. Zasina (2016, 63–86): „Pojęcie dziedzictwa odnosi się już nie tylko

do pojedynczych materialnych, zabytkowych obiektów, ale również obejmuje zespoły zabytków, zwyczaje, tradycje oraz atmosferę miejsca określane z języka łacińskiego jako *genius loci*”. Jak pisze K. Kowalski (2013): „Przeszłość staje się dziedzictwem za pośrednictwem wartości”. Odnosi się to do pojmowania dziedzictwa kulturowego jako dobra publicznego, które dotyczy wszystkich mieszkańców (Pawłowska i Swarczewska 2002).

Elementy dziedzictwa kulturowego identyfikowane oraz postrzegane są indywidualnie przez każdą osobę (Murzyn 2007, 139–154). A. Tomaszewski (2000) wskazuje, że „dziedzictwo kultury jest sprawą wyboru. [...] Jest nim nie to wszystko, co w spadku artystycznym i kulturalnym pozostawiły nam minione pokolenia, lecz to, co z niego chcemy przejąć na własność”.

Dziedzictwo kulturowe materialne, jak również niematerialne, składa się z wielu dopełniających się elementów, wzajemnie na siebie oddziałujących (Boryczka i Zasina 2016, s. 63–86). Jednym z tych elementów jest dziedzictwo poprzemysłowe, które jest fenomenem kulturowym oraz ekonomicznym (Del Poz i Gonzales 2012, 446–464). Dziedzictwo poprzemysłowe nawiązuje do codzienności, miejsc zwykłych, takich jak fabryki czy domy mieszkalne, ale również do miejsc pamięci, miejsc pracy czy kultury (Dicks 2004; Lowenthal 1998; Golinowska 2021). Kulturowe znaczenie dziedzictwa poprzemysłowego bierze się z faktu, że jest ono świadectwem industrializacji (Arwel Edwards i Coit 1996, 341–363).

Według Międzynarodowego Komitetu Ochrony Dziedzictwa Przemysłowego dziedzictwem przemysłowym są pozostałości kultury przemysłowej o wartości historycznej, technicznej, społecznej, architektonicznej lub naukowej. T. Jędrzyak (2008) za dziedzictwo przemysłowe uznaje budynki, maszyny, warsztaty, fabryki, kopalnie, obiekty związane z transportem kolejowym, rzeczny, morskim i lądowym. Do dziedzictwa przemysłowego zalicza on również obiekty nieruchome, które są dziełami inżynierii, takie jak mosty, wiadukty czy tamy. Dziedzictwo przemysłowe to również maszyny, urządzenia oraz wyposażenie różnych fabryk (Jędrzyak 2008). Natomiast M. Kronenberg (2007) wskazuje, że dziedzictwo poprzemysłowe składa się z pozostałości kultury przemysłowej, które posiadają wartości historyczne, technologiczne, społeczne, architektoniczne, urbanistyczne i naukowe. Wskazuje materialne pozostałości składające się na obiekty poprodukcyjne, ale również obiekty i tereny pełniące funkcje towarzyszące przemysłowi (Kronenberg 2007).

Dziedzictwo poprzemysłowe w dużej mierze jest zmaterializowane, a niematerialny wymiar dziedzictwa poprzemysłowego jest często omijany i zatracany. Niemniej jednak warto zaznaczyć, że niematerialnym dziedzictwem poprzemysłowym są procesy i technologie produkcji, fachowe umiejętności, styl życia pracowników przemysłu, opracowane przez nich patenty oraz zwyczaje (Jie 2006, 112).

W ostatnich latach zainteresowanie dziedzictwem poprzemysłowym wzrosło. Wynika to z faktu, że dostrzeżono walory zdegradowanych terenów poprzemysłowych mających m.in. wartości naukowe, historyczne oraz społeczne. Wykorzystanie i włączenie dziedzictwa poprzemysłowego w procesy rozwojowe generuje pozytywne efekty dla

lokalnej gospodarki w zakresie kulturalnym, społecznym oraz gospodarczym (Langstraat 2006, 167–210; Orange 2008, 83–95; Barabash 2012, 113–121).

Metoda badawcza

Metodą badawczą zastosowaną w badaniu jest analiza treści artykułów prasowych. Metoda ta opiera się na klasyfikacji i interpretacji zawartości przekazu. Głównym celem analizy treści, jak zauważyła I. Tetelowska (1972), jest „ukazanie obiektywnie istniejącego stanu rzeczy”. Analiza taka ma zmierzać przez poznanie zawartości przekazów do poznania innych elementów i uwarunkowań procesu komunikacyjnego. G. Shapiro i J. Markoff (1997) wskazują, że obiektywizm, powtarzalność oraz istotność to główne cechy analizy treści.

Podstawą wyboru artykułów do analizy były zbiory Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej im. Marszałka Józefa Piłsudskiego w Łodzi oraz zbiory portali internetowych. Do przygotowania badania zebrano i przygotowano 49 artykułów z okresu od 2002 do 2022 roku (załącznik 2). Źródła te oddają różnorodność lokalnej prasy oraz specyfikę przyjętych kryteriów kategoryzujących.

Kluczowym elementem było uporządkowanie zebranych materiałów i ich przyporządkowanie do czterech przedziałów czasowych. Lata, które wybrano do przygotowania analizy, są kluczowe w funkcjonowaniu całego kompleksu. Zmiany ustrojowe w kraju pod koniec lat 90. XX wieku spowodowały, że łódzkie fabryki zaczęto zamykać, likwidować, wyburzać. Pofabryczne kompleksy stawały się zwyczajnymi murami, bez wartości oraz perspektywy na przyszłość. Jednak początek lat 2000 to kolejny przełom dla łódzkich fabryk, który rozpoczął się od dawnej Fabryki Izraela Poznańskiego.

Tabela 1

Przedziały czasowe przyjęte do analizy

Przedział czasowy	Opis
Lata 1997–2000	Etap, w którym świadomość społeczna względem dziedzictwa poprawiła się, a w murach dawnej fabryki zaczęto dostrzegać zatracone wartości. Jest to również etap rozpoczęcia się nowego życia dla nieistniejącego Poltexu
Lata 2001–2005	Etap, w którym realizowano projekt rewitalizacji dawnej fabryki. Dzięki inicjatywie właściciela obiektu turyści oraz społeczność lokalna mogła odkryć uśpione wartości, jakie posiada powstająca Manufaktura, oraz obserwować realizację etapów prac rewitalizacyjnych
Lata 2006–2012	Etap, w którym projekt Manufaktury został ukończony, a cały kompleks został otwarty. Manufaktura została doceniona przez architektów, urbanistów oraz społeczność lokalną
Lata 2013–2020	Etap, w którym dzięki Manufakturze znacznie wzrosło zainteresowanie terenami postindustrialnymi oraz dziedzictwem przemysłowym, również dzięki tej inwestycji trwale zmieniła się świadomość społeczna i postrzeganie własnego dziedzictwa

Źródło: opracowanie własne.

Jedenaście z przygotowanych artykułów odrzucono we wstępnej selekcji. Odrzucone artykuły poruszały tematykę związaną z postacią Izraela Poznańskiego oraz początkami funkcjonowania kompleksu. W dalszych pracach analitycznych dokonano stworzenia klucza kategoryzującego (tabela 1), ściśle związanego z przedmiotem analizy. Zebrane materiały, które nie mieściły się minimalnie w trzech kategoriach, zostały odrzucone. Ostatecznie spośród 49 wybrano 19 artykułów, które były najbardziej adekwatne do poruszanej tematyki (tabela 3). Wybrane artykuły ponownie uporządkowano do odpowiednich bloków czasowych i określono ich rodzaj (załącznik 1). Poddając wybrane artykuły prasowe analizie, przyjęto, że podstawowymi polami analizy będzie znaczenie i odbiór dziedzictwa w środowisku lokalnym, towarzyszące problemy oraz wpływ dziedzictwa na rozwój miasta.

Tabela 2

Klucz kategoryzujący

Kategoria	Opis
Kontekst historyczny	Materiał zawiera elementy związane z historią obiektu
Tematyka dziedzictwa przemysłowego	Materiał wskazuje, że opisywany obiekt posiada charakterystyczne wartości
Kontekst bibliograficzny	Materiał zawiera informacje z życia osoby
Kwestie społeczne	Materiał zawiera kwestie związane ze społeczeństwem
Opisujące problemy	Materiał opisuje występowanie obecnych problemów
Prezentujące perspektywy rozwoju	Materiał prezentuje potencjalne perspektywy rozwoju społecznego i gospodarczego

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 3

Charakterystyka materiałów wykorzystanych w badaniu

Lp.	Autor	Miejsce publikacji	Tytuł	Rok publikacji	Rodzaj publikacji
1997–2000					
1.	Janusz Kubik	Łódź	„Marchlewski” bankrutuje – lu-dzie na bruku	2019	wzmianka
2.	Anna Gronczewska	Łódź	Jak przekształcono „Poltex”	2005	wywiad, rozmowa
3.	Marcin Masłowski.	Łódź	Niegospodarności w Polteksie nie było	2006	relacja, artykuł, reportaż
4.	Janusz Kubik	Łódź	Upadek „Poltexu”	2017	wzmianka
5.	Elżbieta Grzeszczyuk-Chętka	Łódź	W starych murach Nowy Świat	2002	wywiad, rozmowa

Tabela 3 cd.

Lp.	Autor	Miejsce publikacji	Tytuł	Rok publikacji	Rodzaj publikacji
2001–2005					
6.	Katarzyna Chmielewska	Łódź	Manufaktura- ziemia odzyskana	2010	relacja, artykuł, reportaż
7.	M. P.	Łódź	Manufaktura czeka na turystów	2004	wzmianka
8.	P. I.	Łódź	Manufaktura w wielkim korku	2004	relacja, artykuł, reportaż
9.	Małgorzata Trzustkowa, Magdalena Rubaszczewska.	Łódź	Miasto za 800 milionów!	2005	relacja, artykuł, reportaż
10.	Izabela Adamczewska.	Łódź	Dziś rusza łódzka Manufaktura	2006	wzmianka
2006–2012					
11.	Katarzyna Chmielewska	Łódź	Manufaktura- ziemia odzyskana	2010	relacja, artykuł, reportaż
12.	Tadeusz Markowski	Łódź	Szansa, której na imię Manufaktura	2006	wywiad, rozmowa
13.	Danuta K. Gruszczyńska.	Łódź	Pierwsze urodziny	2007	wywiad, rozmowa
14.	Anna Gronczewska	Łódź	Od pałacu Izraela Poznańskiego przez Poltex do Manufaktury	2016	relacja, artykuł, reportaż
15.	Danuta K. Gruszczyńska.	Łódź	Wspólne dobro	2008	wywiad, rozmowa
2013–2020					
16.	Bartłomiej Derdzikowski.	Łódź	Manufaktura – дума Łodzi – sto lat temu i dziś	2022	wzmianka
17.	Anna Gryczewska.	Łódź	Jak zmieniła się przez lata łódzka Manufaktura?	2019	relacja, artykuł, reportaż
18.	Alicja Zboińska	Łódź	Manufaktura na Europejskim Szlaku Dziedzictwa Przemysłowego	2014	relacja, artykuł, reportaż
19.	Błażej Ciarkowski	Łódź	Od Manufaktury do Monopolis	2020	relacja, artykuł, reportaż
20.	Agnieszka Jasińska	Łódź	Do Łodzi przyjeżdża coraz więcej turystów z Polski i zagranicy	2013	relacja, artykuł, reportaż

Źródło: opracowanie własne.

Kompleks fabryczny Izraela Poznańskiego – Manufaktura

Historia Łodzi sięga średniowiecza, jednak największy rozkwit miasta przypada na lata 20. XIX w. Miasto z małej rolniczej miejscowości przekształciło się w jeden z największych ośrodków przemysłowych na ziemiach polskich (Puś 1987). Industrializacja

dynamicznie wpłynęła na rozwój społeczny, gospodarczy oraz przestrzenny miasta. W krótkim czasie jego symbolem stały się olbrzymie kompleksy fabryk włókienniczych, dzięki którym stało się ono rozpoznawalnym ośrodkiem oraz europejskim centrum włókiennictwa (Krakowiak 2015).

Łódź jest miastem wyjątkowym ze względu na swoją historię. Jak piszą A. Nowakowska i B. Walczak (2017): „Komponentem decydującym o wyjątkowości Łodzi są jednak przede wszystkim fabryki włókiennicze – prawdopodobnie najliczniej zachowane skupisko w Europie”. O wyjątkowości miasta mówi również fakt uznania jego przemysłowego krajobrazu za pomnik historii (Dz.U., 2015, poz. 315).

Jedną z najbardziej znanych fabryk Łodzi przemysłowej była fabryka Izraela Poznańskiego, która do dziś stanowi jeden z charakterystycznych symboli miasta. Początki powstania fabryki sięgają lat 70. XIX w. W kwartale otoczonym ulicami: Ogrodową, Zachodnią, Drewnowską oraz Srebrzyńską, powstała jedna z największych fabryk włókienniczych w Łodzi (Świerczewska-Pietras 2009, 173–181).

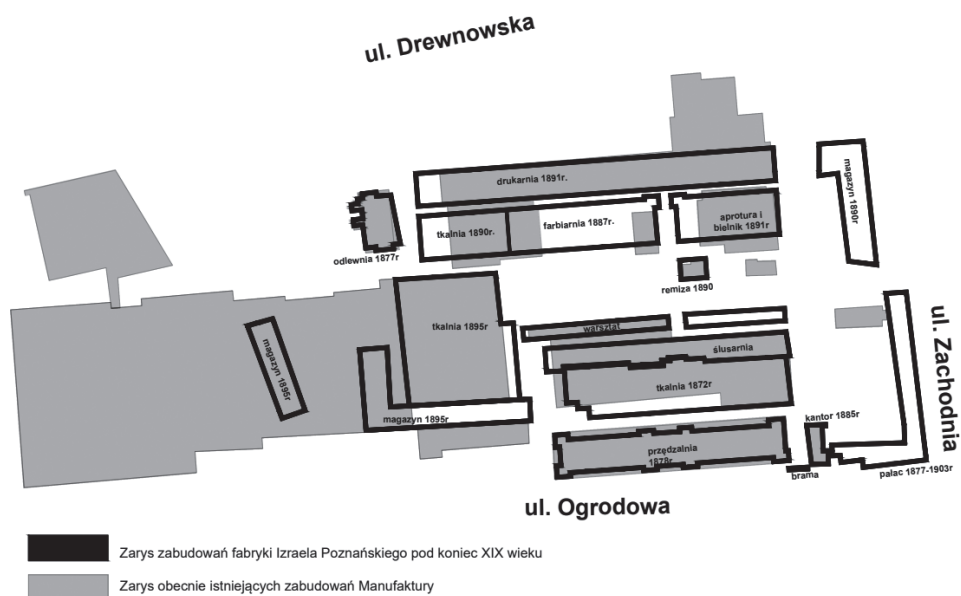
Izrael Kalmanowicz Poznański urodził się w 1833 r. Z upływem lat Izrael Poznański zdobywał doświadczenie związane z prowadzeniem działalności. Pod koniec lat 50. XIX w. rozpoczął produkcję tkanin. W 1859 r. wartość wyprodukowanych przez jego firmy tkanin szacowano na 6000 rubli, co stanowiło ogromny majątek. Dekadę później wartość produkowanych tkanin wzrosła czterokrotnie, aż do 23 tys. rubli (Gronczewska 2016).

W 1872 r. na dwunastohektarowym terenie pojawiła się pierwsza tkalnia, która była napędzana maszyną parową (Szram 1998, 55). Przez kolejne lata Poznański rozbudowywał swoje imperium, budując: przędzalnię, magazyny bawełny, gazownię, warsztaty naprawcze, kantor, budynek straży pożarnej oraz domy dla pracowników fabryki, w których mieszkało ok. 4036 pracowników. W 1912 r. na skutek dużego zapotrzebowania na łódzką bawełnę na terenie kompleksu uruchomiono przyfabryczną elektrownię (Popławska 1992, 100). W 1978 r. uruchomiona została największa, pięciokondygnacyjna przędzalnia, która wraz z bramą główną stała się symbolem fabryki (Podlaska 2007).

W latach 50. XX w. zatrudnienie w fabryce wynosiło ok. 12 tys. pracowników. W tym samym czasie fabryka została przekształcona w Zakłady Przemysłu Bawełnianego im. J. Marchlewskiego, od 1970 r. zwane Poltex (Wesołowski 2016).

Zmiany po 1989 r. doprowadziły do powolnego upadku przemysłu łódzkiego. W 1989 r. fabrykę postawiono w stan likwidacji. W 1990 r. produkcja spadła o 63% (Wesołowski 2016). W 1997 r. ostatecznie zakończono produkcję tkanin, a fabrykę wyłączono z użytku publicznego (Masiarek 2020, 83–103).

W tym samym roku teren wraz z zabytkowymi budynkami został wyceniony na 8 mln zł. Francuska firma Apsys zdołała wykupić teren, zanim zmieniono zapis w Planie Zagospodarowania Przestrzennego z terenów ościemiejskich na tereny usługowo-handlowe. W środowisku lokalnym głośno mówiono o tym, że Skarb Państwa niemal darmo oddał majątek w ręce prywatne (Gronczewska 2016). W 1999 roku na terenie dawnego Poltexu rozpoczął się proces przygotowania terenu pod nową inwestycję – Manufakturę.

Rys. 1. Fabryczne imperium Poznańskiego

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Podolska J. 2007. Manufaktura w dawnych fabrykach Poznańskiego. *Gazeta Wyborcza*, dodatek *Gazeta Wyborcza. Łódź*, 174, 2.

Fot. 1. Fabryka w latach świetności czasów Poznańskiego

Źródło: archiwum własne H. Wójcicki (fotografia wykonana w Muzeum Fabryki w Manufakturze).

Ewolucja postrzegania Manufaktury w rozwoju miasta

Przełomowe lata dla Manufaktury

Lata 1997–2000 były przełomowe dla samego kompleksu, jak również dla społeczności miasta. Niszczący obiekt dotąd zakład pracy, w pewnym momencie stał się czymś bez wartości dla ogółu. Jednym z podstawowych i największych problemów, które w tym okresie powiększyły swój zakres, było bezrobocie. Jak pisze Kubiak (2019), ostatniego dnia pracy w Poltexie „łódzkie włóknianki z placem opuszczały mury daw-

Fot. 2. Fragment kompleksu przed pracami remontowymi

Źródło: <https://www.manufaktura.com/> (dostęp: 25.09.2023).

Fot. 3. Dawna remiza strażacka przed pracami remontowymi

Źródło: <https://www.manufaktura.com/> (dostęp: 25.09.2023).

Fot. 4. Dawny budynek przędzalni przed pracami remontowymi

Źródło: <https://www.manufaktura.com/> (dostęp: 25.09.2023).

Fot. 5. Dawny budynek tkalni przed pracami remontowymi

Źródło: <https://www.manufaktura.com/> (dostęp: 25.09.2023).

nej fabryki najbogatszego Żyda w Łodzi”. To dowodzi, że praca, jaką zakład zapewniał lokalnej społeczności, była ważna. Natomiast wartości historyczne czy kulturowe, jakie posiada obiekt, nie odgrywały już tak istotnej roli. Jednak warta uwagi jest postawa ówczesnych właścicieli Poltexu, którzy wierzyli, że ten niepowtarzalny kompleks wróci do użytku publicznego (Masłowski 2006). Niestety, niespełna rok po zamknięciu zakładu dawną fabrykę odbierano w kategoriach czysto ekonomicznych, wartość materialną kompleksu wyceniono na 8 mln zł (Gronczewska 2005).

Francuska firma Apsys stała się właścicielem kompleksu w 1998 r., a na jego terenie rozpoczęły się prace przygotowawcze pod nową inwestycję. Jest to moment przełomowy – w starych poprzemysłowych obiektach zaczęto dostrzegać wcześniej zatracone wartości (Kubiak 2017).

W krótkim czasie społeczność lokalna zdała sobie sprawę, jaki potencjał mają stare włókiennicze fabryki. Budynek fabryki Poznańskiego okrzyknięto perłą architektury dziewiętnastowiecznego polskiego przemysłu bawełnianego (Grzeszczyuk-Chętko 2002). Co więcej, nowy właściciel podkreślał, że realizowana inwestycja stanie się „antidotum” na kryzys bezrobocia w mieście (Kubiak 2017), a po otwarciu kompleksu na terenie manufaktury prace otrzyma trzy i pół tysiąca osób (Grzeszczyuk-Chętko 2002).

Mimo że mieszkańcy miasta zaczęli dostrzegać wartości obiektu, to ich postawa względem jego przyszłości wciąż była krytyczna. Społeczność lokalna po utracie pracy nie wierzyła w „kolorową przyszłość”, którą zaprezentował nowy właściciel. Wielokrotnie podkreślano, że koszt rewitalizacji tego kompleksu będzie trzykrotnie wyższy od wybudowania nowego centrum od podstaw (Grzeszczyuk-Chętko 2002).

Wielka przemiana

Lata 2001–2005 przyniosły wzrost wartości dziedzictwa, jakim jest Manufaktura w oczach społeczności lokalnej. Stała się ona szybko lokalną turystyczną atrakcją. Do Łodzi przybywali turyści z całej Europy oraz z Ameryki zainteresowani śledzeniem procesu powstawania Manufaktury, co przyniosło niespodziewany efekt wzrostu zainteresowania nie tylko obiektami pofabrycznymi, ale także historią Łodzi (M.P. 2004).

W analizowanym materiale prasowym mocno wybrzmiało stanowisko właściciela kompleksu. Podkreślał on, że projekt Manufaktury ma połączyć przeszłość z przyszłością. Na każdym kroku inwestor promował historię obiektu poprzez organizację wycieczek na dach przędzalni oraz uruchomienie biura informacyjnego, w którym prezentowana była makietka kompleksu oraz fotografie Łodzi przemysłowej (Trzustkowa i Rubaszczewska 2005). Społeczność lokalna, a także turyści mogli fizycznie poznać to poprzemysłowe dziedzictwo oraz obserwować realizację prac rewitalizacyjnych (Adamczewska 2006).

Analizowane artykuły prasowe podkreślały fakt, że projekt Manufaktury ma nadać zdegradowanej przestrzeni nową tożsamość, jednocześnie nie pozbawiając jej ducha XIX-wiecznej Łodzi (Kamińska 2004; Chmielewska 2010). Manufaktura miała stać się

jedną z najważniejszych atrakcji i jednocześnie nową przestrzenią w mieście. Szczególnie eksponowano walory trzyhektarowego rynku Manufaktury, który miał stać się unikatową przestrzenią publiczną, jakiej w mieście do tej pory nie było (Adamczewska 2006).

Niemniej w analizowanej prasie, poza pozytywnymi opiniami, pojawiały się również obawy ze strony lokalnych przedsiębiorców i kupców. Społeczność ta jednoznacznie obawiała się, że wraz z otwarciem Manufaktury handel w Śródmieściu zostanie „pogrzebany”, co doprowadzi do degradacji ulicy Piotrkowskiej (Rubaszczewska 2005). Poza tym problemem w prasie poruszany był również problem komunikacyjny. Podkreślano paraliż miasta spowodowany pracami budowlanymi. Jak pisze P.I. (2004), „przejazd ul. Zachodnią w pewnym momencie był niemożliwy”. Sytuacja ta przyczyniła się do budowania presji na inwestorze w zakresie szybszego otwarcia kompleksu oraz remoncie odcinków dróg, które zostały uszkodzone na skutek prowadzonych prac budowlanych.

Wielkie otwarcie kompleksu i pierwsze lata jego funkcjonowania

17 maja 2006 r. centrum handlowo-usługowe Manufaktura oficjalnie zostało otwarte. „O tym jak niezwykle to przedsięwzięcie przekonują nie tylko miliony gości, ale też uznanie urbanistów, architektów i deweloperów” (Chmielwska 2010). Jeszcze przed otwarciem w lokalnych mediach oraz prasie pisano, że Manufaktura stała się reklamą regionu łódzkiego oraz samego miasta (Groczevska 2016).

Niemniej jednak w lokalnej prasie wrzało od nagłówków i artykułów, w których opisywano perspektywę małych sklepów i przedsiębiorstw po oficjalnym otwarciu kompleksu (Markowski 2006). Wizję pozbawienia klientów odczuła również główna galeria handlowa Łodzi – Galeria Łódzka, której zarząd postanowił wprowadzić wiele promocji, mających na celu zatrzymanie klientów. Prócz olbrzymiej liczby pytań ze strony społeczności, dotyczących otwarcia oraz funkcjonowania kompleksu, pojawiły się również nowe problemy związane z zagospodarowaniem terenu od ulicy Zachodniej, na które miasto nie chciało wyrazić zgody (Chmieleska 2010).

Mimo tych problemów Manufaktura została otwarta, zyskując przy tym pozytywny odbiór. Społeczność lokalna oraz przybywający do Manufaktury turyści wielokrotnie podkreślali, że „takiego miejsca nie znajdzie się w żadnym miejscu w Europie” (Groczevska 2016; Markowski 2006).

Pierwszy rok funkcjonowania obiektu był spektakularny, właściciel w jednym z wywiadów zaznaczył, że Manufakturę odwiedziło 16 mln osób, a obroty wynosiły 146 mln euro. W prasie lokalnej podkreślano, że Manufaktura to olbrzymi potencjał, który napędza Łódź (Gruszczyńska 2007; Wygańska 2012).

Dzięki udanej rewitalizacji zdegradowany kompleks obiektów pofabrycznych został przekształcony w unikatowe dziedzictwo miasta, zauważone oraz docenione nie tylko w kraju, ale także na arenie międzynarodowej (Markowski 2006). Utworzenie w tym kompleksie Muzeum Fabryki przyczyniło się do wzmocnienia tożsamości lokalnej

i podkreślenia wyjątkowości tego miejsca, które na stałe zakorzeniło się w łódzkim krajobrazie kulturowym (Chmielewska 2010; Gruszczyńska 2008, 2007).

Fot. 6. Fragment kompleksu po ukończeniu prac remontowych

Źródło: <https://www.manufaktura.com/> (dostęp: 25.09.2023).

Fot. 7. Dawna remiza strażacka po ukończeniu prac remontowych

Źródło: <https://www.manufaktura.com/> (dostęp: 25.09.2023).

Fot. 8. Dawny budynek przędzalni z widokiem na pasaż handlowy po pracach remontowych

Źródło: <https://www.manufaktura.com/> (dostęp: 25.09.2023).

Fot. 9. Dawny budynek tkalni po ukończeniu prac remontowych

Źródło: <https://www.manufaktura.com/> (dostęp: 25.09.2023).

Sukces Manufaktury

Przez dekadę funkcjonowania projekt Manufaktury pozytywnie wpłynął na wizerunek miasta, stając się jego najbardziej charakterystycznym symbolem (Groczevska 2019; Jasińska 2013). W artykułach prasowych podkreślano, że rewitalizacja dawnej fabryki to międzynarodowy fenomen oraz sukces, który został zrealizowany w całości

w zaledwie trzy lata. Dziedzictwo poprzemysłowe, jakim jest dzisiejsza Manufaktura, to świadectwo kultury przemysłowej miasta, który jednocześnie jest wzorem oraz wyznacznikiem działań rewitalizacyjnych do adaptacji zdegradowanych obiektów pofabrycznych (Ciarkowski 2020).

W 2014 r. „Manufaktura i Muzeum Fabryki w Łodzi dołączyły do Europejskiego Szlaku Dziedzictwa Przemysłowego” (Zboińska 2014). Wyróżnienie to jeszcze bardziej podkreśliło fakt, że jest „to piękne miejsce ze wspaniałą historią” i wartościami dla społeczeństwa (Derdzikowski 2022). Co więcej, w analizowanych artykułach urbanisty oraz architekci wskazywali, że dokonana rewitalizacja Manufaktury stała się nową interpretacją architektury industrialnej (Groczevska 2019).

Jako mankament dokonanej rewitalizacji wskazywano fakt, że funkcja kulturowa, która miała być istotnym elementem funkcjonowania kompleksu, stała się zmarginalizowana i ograniczona do różnych większych wydarzeń. Lokalna społeczność częściej ogranicza swą wizytę do handlu niż do obcowania z kulturą (Ciarkowski 2020).

Projekt Manufaktury przywrócił do przestrzeni publicznej dawną zdegradowaną fabrykę, generując w Łodzi duże zainteresowanie terenami postindustrialnymi oraz dziedzictwem poprzemysłowym. Świadomość społeczna i postrzeganie tego dziedzictwa ewoluowało: z niechcianego i zapomnianego, do wartościowego i ważnego dla społeczności lokalnej.

Fot. 10. Wejście do Manufaktury od ul. Ogrodowej

Źródło: archiwum własne H. Wójcickiego.

Przedstawione powyżej zestawienie pokazuje przemiany, jakimi podlegał kompleks w latach 1997–2020, z uwzględnieniem podstawowych pól analizy, jakimi były znaczenie i odbiór dziedzictwa w środowisku lokalnym, towarzyszące problemy oraz wpływ dziedzictwa na rozwój miasta.

Tabela 3

Analiza treści artykułów prasowych z lat 1997–2020 dotyczących Manufaktury

Wyszczególnienie	1997–2000	2001–2006	2007–2012	2013–2020
	Przełomowe lata dla Manufaktury		Wielka przemiana	Wielkie otwarcie kompleksu i pierwsze lata jego funkcjonowania
Znaczenie i odbiór dziedzictwa w środowisku lokalnym	Obiekt z zakładu pracy stał się problemem bez wartości dla ogółu	Dostrzeżenie wartości dziedzictwa i eksponowanie go poprzez wycieczki czy inicjatywy marketingowe	Inwestycja wzmocniła tożsamość lokalną oraz podkreśliła wyjątkowość tego miejsca	Manufaktura okrzyknięta została symbolem miasta oraz obiektem z szerokim katalogiem handlowo-usługowym
Towarzyszące problemy	Szerzący się kryzys bezrobocia	Paraliż komunikacyjny oraz obawy o funkcjonowanie handlu w śródmieściu	Obawy właścicieli małych sklepów i przedsiębiorstw o klientów	Zmarginalizowanie funkcji kulturowej do większych wydarzeń.
Wpływ dziedzictwa na rozwój miasta	Krytyka oraz braki wiary w przedstawiany projekt Manufaktury.	Nowa przyjazna przestrzeń publiczna oraz „antidotum” na kryzys bezrobocia w mieście	Manufaktura-reklama regionu łódzkiego oraz miasta. Nowe miejsce na mapie Łodzi przesycone kulturą i duchem XIX-wiecznego miasta przemysłowego.	Kompleks określa się mianem wyznacznika rozwojowego Łodzi, jednocześnie dostosowanie się on do obecnych realiów i potrzeb mieszkańców

Źródło: opracowanie własne.

Podsumowanie

Dawna Fabryka Poznańskiego to obiekt unikatowy na skalę światową. Zdegradowany obiekt pofabryczny ewaluował od niechcianego zasobu do miejsca wartościowego, przesyconego kulturą i duchem XIX-wiecznego miasta przemysłowego. Wraz z rozpoczęciem prac rewitalizacyjnych uspięte wartości obiektu zostały pobudzone. W zdegradowanych murach zaczęto dostrzegać nie tylko wartości kulturalne, ale również potencjał na lepszą przyszłość.

Manufaktura to dziś atrakcyjna oraz przyjazna przestrzeń dla różnego rodzaju grup odbiorców, sprzyjająca integracji mieszkańców oraz umacniająca i budująca tożsamość lokalną. Warto podkreślić, że nowa przestrzeń publiczna, jaką jest Manufaktura, stała

się również zasobem zbudowanym na endogenicznym potencjale miasta, który wpływa na rozwój Łodzi oraz napędza miasto do zmian i wykorzystywania kapitału, jakim jest dziedzictwo poprzemysłowe.

Dawny kompleks fabryczny, jakim jest dziś Manufaktura, widocznie wyróżnia się w strukturze urbanistycznej oraz w strukturze gospodarczej miasta. Pomimo faktu, że inwestycji tej towarzyszyły liczne obawy i trudności, związane z bezrobociem, paraliżem komunikacyjnym czy obawami przed zaburzeniem funkcji handlowej w śródmieściu, to ostatecznie rewitalizacja kompleksu zakończyła się powodzeniem. Projekt z sukcesem zmienił funkcję obiektu z poprzemysłowej na kulturalno-handlową. Dzięki fizycznemu i namacalnemu uczestnictwie w „życiu” Manufaktury społeczność lokalna zmieniła swój stosunek do dziedzictwa poprzemysłowego, a Manufaktura stała się symbolem miasta.

Dwie dekady funkcjonowania Manufaktury przekształcają jej handlowo-kulturalną funkcję. W założeniu kultura miała być jednym z istotnych elementów funkcjonowania kompleksu, jednak obecnie jest ona ograniczona do większych wydarzeń czy wizyt w muzeum. Wzmożony konsumpcjonizm oraz szeroka oferta handlowo-usługowa wpływają na dostosowanie się działania obiektu do obecnych realiów i potrzeb społeczno-gospodarczych. Takie zjawisko generuje kolejną zmianę w postrzeganiu obiektu i redukcję jego znaczenia do prostej galerii handlowej. Mimo to jest to wciąż wartościowe i unikatowe dziedzictwo poprzemysłowe Łodzi.

Podsumowując, Manufaktura to międzynarodowy fenomen, który jednocześnie stał się symbolem miasta. Dziedzictwo poprzemysłowe Łodzi stanowi nie tylko świadectwo przeszłości, ale również jest świadectwem postępu, które odmieniło jej oblicze. Udana rewitalizacja Manufaktury wpłynęła na promocję nie tylko samego kompleksu, ale również miasta. Jednym z najważniejszych wyróżnień, jakie otrzymała dawna fabryka, jest dołączenie do Europejskiego Szlaku Dziedzictwa Przemysłowego. Odkrycie wartości, jakie posiada obiekt, wpłynęło na zmianę postrzegania dziedzictwa poprzemysłowego, a jego nowe funkcje generują kolejną zmianę w postrzeganiu tego obiektu.

Łódź to miasto fabryk. Mimo że lata świetności fabryk minęły, to miasto nadal napędzane jest ich siłą. Dawne fabryki stały się unikalnym skarbem miasta, endogenicznym czynnikiem rozwoju lokalnego oraz wiarą w zasób, jakim jest dziedzictwo poprzemysłowe Łodzi. Rewitalizacja Fabryki Poznańskiego stała się prekursorem i inspiracją do prowadzenia dalszych działań rewitalizacyjnych obiektów pofabrycznych znajdujących się w strukturze urbanistycznej miasta.

Bibliografia

- Adamczewska Izabela. 2006. Dziś rusza łódzka Manufaktura. *Gazeta Wyborcza*, dodatek *Gazeta Wyborcza Łódź*, 113: 11.
- Barabash, O.V. 2012. Theory and practice of cultural factors influence upon economic activity. *Actual Problems of Economics*, 12 (38), 113–121.

- Boryczka Ewa, M, Jakub Zasina. 2016. Dziedzictwo kulturowe i tożsamość miasta. W: *EkoMiasto#Społeczeństwo. Zrównoważony, inteligentny i partycypacyjny rozwój miasta*, 63–86. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Chmielewska Katarzyna. 2010. Manufaktura – ziemia odzyskana. *Dziennik Łódzki (wyd. A)*, dodatek *Kocham Łódź* 77: 10.
- Ciarkowski Błażej. 2020. Od Manufaktury do Monopolis. *Architektura i Biznes*. Źródło: <https://www.architekturaibiznes.pl/od-manufaktury-do-monopolis,4551-strona2.html> (dostęp: 02.02.2023).
- Del Pozo Paz Benito, Pablo, Alonso Gonzales. 2012. Industrial heritage and place identity in Spain from monuments to landscapes. *Geographical Review*, 102: 446–464.
- Derdzikowski Bartłomiej. 2022. Manufaktura – дума Łodzi – sto lat temu i dziś. *Gazeta Wyborcza. Wyborcza Łódź*. Źródło: <https://lodz.wyborcza.pl/lodz/5,35136,28472186.html> (dostęp: 24.01.2023).
- Dicks Bella. 2004. *Culture on Display: The Production of Contemporary Visitability*. London: Open University Press.
- Golinowska Karolina. 2021. *Paradoksy dziedzictwa: postindustrialne przestrzenie w optyce kulturoznawczej*. Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora.
- Gronczewska Anna. 2005. Jak przekształcono „Poltex”. *Dziennik Łódzki. Wiadomości dnia (wyd. A)*, 153, 10.
- Gronczewska Anna. 2016. Od pałacu Izraela Poznańskiego przez Poltex do Manufaktury. *Dziennik Łódzki (wyd. A)*, dodatek *Kocham Łódź*, 117 (386), 8–9.
- Gruszczyńska Danuta. K. 2007. Pierwsze urodziny. *Piotrkowska* 104, 6: 27.
- Gruszczyńska Danuta. K. 2008. Wspólne dobro. *Piotrkowska* 104, 7/8: 12–13.
- Gryczewska Anna. 2019. Jak zmieniła się przez lata łódzka Manufaktura? *Dziennik Łódzki*. Źródło: <https://plus.dzienniklodzki.pl/jak-zmieniala-sie-przez-lata-lodzka-manufaktura/ar/c15-14108173> (dostęp: 26.01.2023).
- Grzeszczyuk-Chętko Elżbieta. 2002. W starych murach Nowy Świat. *Wiadomości Łódzkie*, 4, 6–7.
- J. Arwel Edwards, Joan Carles Llurdés i Coit. 1996. Mines and Quarries. Industrial Heritage Tourism. *Annals of Tourism Research*, 23(2), 341–363.
- Jasińska Agnieszka. 2013. Do Łodzi przyjeżdża coraz więcej turystów z Polski i zagranicy. *Dziennik Łódzki*. Źródło: <https://dzienniklodzki.pl/do-lodzi-przyjezdza-coraz-wiecej-turystow-z-polski-i-zagranicy/ar/779930> (dostęp: 13.01.2023).
- Jędrzyak Tadeusz. 2008. *Turystyka kulturowa*, Warszawa: Wydawnictwo PWE.
- Jie Guo. (2006). The Protection and Renewal of Industrial Heritage from a Landscape Architect's Perspective. *European Spatial Planning and Regional Development* Blekinge Institute of Technology.
- Kobyliński Zbigniew. 2001. *Teoretyczne podstawy konserwacji dziedzictwa archeologicznego*. Wydawnictwo Fundacja Res Publica Multiethnica. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, przyjęta w Paryżu dnia 16 listopada 1972 r. (Dz.U.76.32.190).
- Kowalski Krzysztof. 2013. *O istocie dziedzictwa europejskiego – rozważania*. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury Kraków.
- Krakowiak Beata. 2015. Museums of Łódź as an Element of Tourism Space and the Connection between Museums and the City's Tourism Image. *Turyzm / Tourism*, 2 (25), 87–96.
- Kronenberg Maciej. 2007. Turystyka dziedzictwa przemysłowego – próba sprecyzowania terminologii. W: *Dziedzictwo przemysłowe jako strategia rozwoju innowacyjnej gospodarki*. Katowice: Wydawnictwo GWSH.
- Kubiak Janusz. 2017. Upadek Poltexu. *Express Ilustrowany*, dodatek sobota, 240, 2.
- Kubiak Janusz. 2019. „Marchlewski” bankrutuje – ludzie na bruku. *Express Ilustrowany*, dodatek sobota, 227, 2.
- Langstraat James. 2006. The urban regeneration industry in Leeds: measuring sustainable urban regeneration performance. *Earth & Environment*, 2, 167–210.
- Lowenthal David. 1998. *The Heritage Crusade and the Spoils of History*. Cambridge University Press.
- M.P. 2004. Manufaktura czeka na turystów. *Dziennik Łódzki, wiadomości dnia (wyd. A)*, 176, 8.
- Markowski Tadeusz. 2006. Szansa. Której na imię Manufaktura. *Dziennik Łódzki, wiadomości dnia (wyd. A)*, 114, 2.

- Masierek Edyta. 2020. EC1 w Łodzi z perspektywy mieszkańców najbliższego otoczenia. *Space – Society – Economy*, 31, 83–103.
- Masłowski Marcin. 2006. Niegospodarność w Polteksie nie było. *Gazeta Wyborcza*, dodatek *Gazeta Wyborcza Łódź*, 139, 3.
- Moterski Filip. 2011. Rewitalizacja obiektów poprzemysłowych. *Folia Oeconomica*, 261: 319–338.
- Murzyn Monika. 2007. Dziedzictwo kulturowe w okresie przemian: szanse i wyzwania. W: *Dziedzictwo kulturowe w XXI wieku. Szanse i wyzwania*. Międzynarodowe Centrum Kultury: 139–154.
- Murzyn-Kupisz Monika. 2010. Podmioty na rynku dziedzictwa kulturowego. *Studia regionalne i lokalne*, 3, 61–80.
- Nowakowska Aleksandra, Bartosz Walczak. 2017. Dziedzictwo przemysłowe jako kapitał terytorialny. Przykład Łodzi. *Gospodarka w Praktyce i Teorii*, 45 (4), 45–56.
- Orange Hilary. 2008. Industrial Archaeology: its place within the Academic Discipline, the Public Realm and the Heritage Industry. *Industrial Archaeology Review*, 30 (2), 83–95.
- Pl. 2004. Manufaktura w wielkim korku. *Dziennik Łódzki, wiadomości dnia* (wyd. A), 231, 8.
- Pawłowska Krystyna, Magdalena Swarczewska. 2002. *Ochrona dziedzictwa kulturowego. Zarządzanie i partycypacja społeczna*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Piccinato Giorgio. 1997. Wszystkie miasta są historyczne (ale niektóre bardziej). W: *Miasto historyczne. Potencjał dziedzictwa*. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 19–24.
- Podolska Joanna. 2007. Manufaktura w dawnych fabrykach Poznańskiego. *Gazeta Wyborcza*, dodatek *Gazeta Wyborcza Łódź*, 174, 2.
- Popławska Irena. 1992. *Architektura mieszkaniowa Łodzi w XIX w.* Warszawa: Polska Akademia Nauk, Komitet Architektury i Urbanistyki.
- Purchla Jacek. 2013. Dziedzictwo kulturowe w Polsce: system prawny, finansowanie i zarządzanie. *Kultura a rozwój*, 195–224.
- Puś Wiesław. 1987. *Dzieje Łodzi przemysłowej: zarys historii*. Łódź: Muzeum Historii Miasta Łodzi.
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 16 lutego 2015 roku w sprawie uznania za pomnik historii „Łódź – wielokulturowy krajobraz miasta przemysłowego” (Dz.U., 2015, poz. 315).
- Shapiro Gilbert, John Markoff. 1997. A Matter of Definition. W: *Text Analysis for the Social Sciences. Methods for Drawing Statistical Inferences from Texts and Transcripts*. Mahwah, New Jersey.
- Szram Antoni. 1998. *Inicjatywy budowlane I.K. Poznańskiego jako wyraz mecenatu artystycznego łódzkiego przemysłowca*. Łódź: Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego.
- Świerczewska-Pietras Katarzyna. 2009. Rewitalizacja zamknięta jako przykład zagospodarowania poprzemysłowego obszaru Łodzi. *Prace Komisji Geografii Przemysłu*, 12: 173–18.
- Tetelowska Irena. 1972. *Szkice prasoznawcze*. Warszawa.
- Tomaszewski Andrzej. 2000. Dziedzictwo i zarządzanie. W: *Problemy zarządzania dziedzictwem kulturowym*. Warszawa: Fundacja „Res Publica Multiethnica”.
- Trzustkowa Małgorzata, Magdalena Rubaszczewska. 2005. Miasto za 800 milionów! *Express Ilustrowany*, 188, 11.
- Wesołowski Piotr. 2016. Życie po życiu w Manufakturze. *Gazeta Wyborcza*, dodatek *Magazyn Łódź*, 119, 10–11.
- Wygańska Joanna. 2012. Enklawa optymizmu. Manufaktura napędza Łódź. *Kronika miasta Łodzi*, 1–2 (57), 125–129.
- Zasina Jakub. 2013. Między pojęciem zabytku i dziedzictwa kulturowego. Od zasobu do czynnika rozwoju jednostki terytorialnej. W: *Zeszyty Naukowe Politechniki Częstochowskiej. Zarządzanie*, 12, 131–142.
- Zboińska Alicja. 2014. Manufaktura na Europejskim Szlaku Dziedzictwa Przemysłowego. *Dziennik Łódzki*. Źródło: <https://dzienniklodzki.pl/manufaktura-na-europejskim-szlaku-dziedzictwa-przemyslowego-zdjecia/ar/c3-3409523> (dostęp: 26.01.2023).

Załączniki

Załącznik 1. Opis charakterystyki przygotowanych materiałów

Wydźwięk publikacji – czyli nacechowanie emocjonalne	
Rodzaj	Opis
Neutralny	materiały wyważone, nieposiadające cech oceny wartościującej
Negatywny	materiał jednoznacznie krytyczny
Aprobacyjny	materiał przedstawiający zjawiska, wydarzenia, osoby w pozytywnym świetle
Ambiwalentny	materiał, w którym nie jest możliwe ustalenie jednostronnego wydźwięku
Rodzaj publikacji – gatunków wypowiedzi dziennikarskich	
Rodzaj	Opis
Wzmianka, informacja prosta	krótkie teksty informacyjne
Relacja, artykuł, reportaż	dłuższe wypowiedzi publicystyczne
Komentarz	krótka wypowiedź nawiązująca do bieżących wydarzeń
Wywiad, rozmowa	forma wypowiedzi zawierająca pytania i odpowiedzi

Źródło: opracowanie własne.

Załącznik 2. Lista wyjściowa artykułów przygotowanych do analizy

- Adamczewska, Izabela. 2006. Dziś rusza łódzka Manufaktura. *Gazeta Wyborcza*, dodatek *Gazeta Wyborcza Łódź* 113: 23.
- Adamczewska, Izabela. 2006. Galeria przygotowuje kontrofensywę. *Gazeta Wyborcza*, dodatek *Gazeta Wyborcza Łódź*, 91: 7
- Chartlińska, Agnieszka. 2007. Manufaktura trzecia na świecie: (jak źle pójdzie). *Dziennik Łódzki. Wiadomości dnia* (wyd. A) 44: 1-4.
- Chmielweska, Katarzyna. 2010. Manufaktura – ziemia odzyskana. *Dziennik Łódzki* (wyd. A.), dodatek *Kocham Łódź* 77: 10.
- Chmielweska, Katarzyna. Poznański się rozpycha. *Dziennik Łódzki* (wyd. A.), dodatek *Kocham Łódź* 78: 4.
- Ciarkowski, Błażej. 2020. Od Manufaktury do Monopolis. Architektura i Biznes. Źródło: <https://www.architekturaibiznes.pl/od-manufaktury-do-monopolis,4551-strona2.html> (dostęp: 02.02.2023).
- Ciesielska, Olga. 2003. Łodziak potrafi... *Piotrkowska* 104, 2: 12-13.
- Derdzikowski, Bartłomiej. 2022. Manufaktura – duma Łodzi – sto lat temu i dziś. *Gazeta Wyborcza. Wyborcza Łódź*. Źródło: <https://lodz.wyborcza.pl/lodz/5,35136,28472186.html> (dostęp z dnia 24.01.2023).
- Grochowalski, Wojciech. 2005. Muzeum Sztuki w Manufakturze. *Kultura i Biznes*, 23.
- Gronczewska, Anna. 2005. Jak przekształcono „Poltex”. *Dziennik Łódzki – Wiadomości Dnia* (wyd. A), 153: 10.
- Gronczewska, Anna. 2010. Jak zmieniła się przez lata Manufaktura? *Dziennik Łódzki* (wyd. A.), dodatek *Magazyn* 102: 19.
- Gronczewska, Anna. 2016. Od pałacu Izraela Poznańskiego przez Poltex do Manufaktury. *Dziennik Łódzki* (wyd. A), dodatek *Kocham Łódź* [nr dod. 386] 117: 8–9.
- Gruszczynska, Danuta K. 2007. Pierwsze urodziny. *Piotrkowska* 104(6): 27
- Gruszczynska, Danuta K. 2008. Wspólne dobro. *Piotrkowska* 104 (7/8): 12–13.
- Gryczewska, Anna. 2019. Jak zmieniła się przez lata łódzka Manufaktura? *Dziennik Łódzki*. Źródło: <https://plus.dzienniklodzki.pl/jak-zmieniala-sie-przez-lata-lodzka-manufaktura/ar/c15-14108173> (dostęp: 26.01.2023).

- Grzeszczuk-Chętko, Elżbieta. 2002. W starych murach Nowy Świat. *Wiadomości Łódzkie*, 4: 6–7.
- Hac Aleksandra. 2009. Kto ochroni Łódzkie fabryki? *Gazeta Wyborcza*, dodatek *Gazeta Wyborcza Łódź*, 118: 1.
- Indelak, Jacek. 2004. Umarł król, niech żyje król? *Aspekt Polski* 3: 21.
- Indelak, Jacek. 2004. Umarł król, niech żyje król? *Aspekt Polski* 4: 21.
- J.P. 2004. Pęczal „spowiadał się” w NIK. *Dziennik Łódzki* (wyd. A) 230: 1–2.
- Jasica Paweł. 2007. Dzielnice Żydowskie od ruiny do Disneylandu. *Murator (Architektura)* 10: 18–20.
- Jasińska, Agnieszka. 2013. Do Łodzi przyjeżdża coraz więcej turystów z Polski i zagranicy. *Dziennik Łódzki*, <https://dzienniklodzki.pl/do-lodzi-przyjezdza-coraz-wiecej-turystow-z-polski-i-zagranicy/ar/779930> (dostęp: 13.01.2023).
- Jędrzejczyk-Każmierczak, Iwona. 2012. Do fabryki, ale nie do roboty. *Express Ilustrowany* 150: 24–25.
- Kamińska, Matylda. 2004. Manufaktura jak z pocztówki. *Nowe Państwo* 5: 24–25.
- Kubik, Janusz. 2017. Upadek „Poltexu”. *Express Ilustrowany*, dodatek *Sobota* 240: 2.
- Kubik, Janusz. 2019. „Marchlewski” bankrutuje – ludzie na bruku. *Express Ilustrowany*, dodatek *Sobota* 227: 2.
- M.P. 2004. Manufaktura czeka na turystów. *Dziennik Łódzki. Wiadomości dnia* (wyd. A) 176: 8.
- M.P. 2004. Za rok Manufaktura. *Dziennik Łódzki. Wiadomości dnia* (wyd. A) 219: 6.
- Malinowski Mirosław. 2002. Dawnej fabryki czar. *Express Ilustrowany* 264: 16–17.
- Malinowski Mirosław. 2018. Poznański – trzeci król bawełny. *Express Ilustrowany* 98: 22.
- Manufaktura NEWS 2003, nr 1.
- Manufaktura NEWS 2003, nr 2.
- Manufaktura NEWS 2004, nr 3.
- Manufaktura NEWS 2005, nr 4.
- Markowski Tadeusz. 2006. Szansa, której na imię Manufaktura. *Dziennik Łódzki. Wiadomości dnia* (wyd. A) 114: 2.
- Masłowski Marcin. 2006. Niegospodarności w Polteksie nie było. *Gazeta Wyborcza*, dodatek *Gazeta Wyborcza Łódź* 139: 3
- Matyjaszczyk D. (2022). Manufaktura w Łodzi: tak budowano centrum na gruzach fabryki Poznańskiego. *Dziennik Łódzki*, <https://dzienniklodzki.pl/manufaktura-w-lodzi-tak-budowano-centrum-na-gruzach-fabryki-poznanskiego-budowa-manufaktury-na-archiwalnych-zdjeciach/ar/c1-16347505?fbclid=IwAR0og3og4oB-O90WiojqNZpcPCshy1UXEUiQpAq9hviJRCTHowUlBtunpp0> (dostęp z dnia 19.01.2023).
- Matys, Michał. 2013. Poznański. Król Łodzi. *Gazeta Wyborcza*, dodatek *Ale Historia* [nr 28] 163: 5–6.
- Matys, Michał. 2020. Łódzka fabryka marzeń: rewolucjonista Jerzy Dłużniewski. *Nowy Napis* 6–7: 121–157.
- P.I. 2004. Manufaktura w wielkim korku. *Dziennik Łódzki – Wiadomości dnia* (wyd. A) 231: 8.
- Podolska Joanna. 2007. Manufaktura w dawnych fabrykach Poznańskiego. *Gazeta Wyborcza*, dodatek *Gazeta Wyborcza Łódź* 174: 2.
- Rakowski-Kłos, Igor. 2013. Izrael Poznański: czarna i biała legenda łódzkiego przemysłowca. *Gazeta Wyborcza*, dodatek *Gazeta Wyborcza Łódź* 196: 8.
- Sobczyk, Marzena. 2003. Manufaktura Apsys. *Kultura i Biznes* 5: 12.
- Sondej, Martyna. 2006. Kompleks bez kompleksów. *Kalejdoskop* 5: 13.
- Stangel, Michał. 2011. Rewitalizacja z Kulturą w tle. *Murator (Architektura)* 5: 44–55.
- Trzustkowa, Małgorzata, Magdalena Rubaszczewska. 2005. Miasto za 800 milionów! *Express Ilustrowany* 188: 11.
- Wesołowski, Piotr. 2016. Życie po życiu w Manufakturze. *Gazeta Wyborcza*, dodatek *Magazyn Łódź* 119: 10–11.
- Zboińska Alicja. 2014. Manufaktura na Europejskim Szlaku Dziedzictwa Przemysłowego. *Dziennik Łódzki*. Źródło: <https://dzienniklodzki.pl/manufaktura-na-europejskim-szlaku-dziedzictwa-przemyslowego-zdjecia/ar/c3-3409523> (dostęp: 26.01.2023).
- Zbroja, Justyna. 2004. Ile kultury w Manufakturze? *Kalejdoskop* 12: 12–17.

Tomasz MIKOŁAJCZYK*

FUNKCJONOWANIE BUDŻETU OBYWATELSKIEGO W MAŁYCH MIASTACH WOJEWÓDZTWA ŁÓDZKIEGO

FUNCTIONING OF THE CIVIC BUDGET IN SMALL TOWNS OF THE LODZKIE VOIVODSHIP

DOI: 10.25167/sm.4921

ABSTRAKT: Budżet obywatelski, zwany także partycypacyjnym, stanowi specyficzną formę partycypacji społecznej, w ramach której mieszkańcy danej jednostki terytorialnej mogą decydować o przeznaczeniu części dostępnych środków publicznych podczas głosowania na zgłoszone projekty obywatelskie. Budżet partycypacyjny swoje początki miał w Polsce w 2011 roku. Od tego czasu coraz więcej polskich miast i gmin wykorzystuje to przedsięwzięcie jako demokratyczny sposób zarządzania środkami publicznymi na poziomie lokalnym, zapewniając faktyczny udział społeczeństwa w procesie decyzyjnym. Celem niniejszej pracy jest diagnoza oraz ocena funkcjonowania budżetu obywatelskiego w małych miastach województwa łódzkiego.

SŁOWA KLUCZOWE: budżet obywatelski, partycypacja społeczna, małe miasta, województwo łódzkie

ABSTRACT: The participatory budget is a specific form of social participation, in which the inhabitants of local government unit may decide to allocate part of the available public funds during voting for submitted civic projects. The participatory budget had its beginnings in Poland in 2011. Since then, more and more Polish cities and municipalities have used this project as a democratic way of managing public funds at the local level, ensuring the actual participation of the public in the decision-making process. The aim of this study is to diagnose and assess the functioning of the civic budget in small towns of the Lodzkie Voivodship.

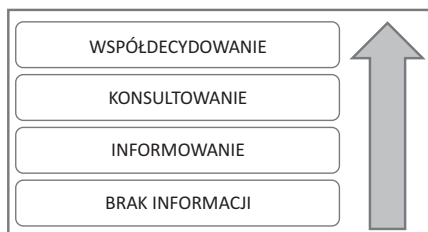
KEY WORDS: civic budget, social participation, small towns, Lodzkie Voivodship

Wprowadzenie

Współczesne koncepcje zarządzania publicznego opierają się na modelach tzw. państwa uczestniczącego, administracji obywatelskiej czy otwartego urzędu. W koncepcji dobrego zarządzania (*good governance*), z której korzysta coraz więcej samorządów, za jedno z podstawowych cech uważa się m.in. udział w podejmowaniu decyzji przez społeczeństwo, dążenie do konsensusu między różnymi grupami interesariuszy czy otwartość i przejrzystość (Dubicki 2021; Szumowski 2022).

* <https://orcid.org/0000-0003-0857-2313>, tomasz.mikolajczyk@geo.uni.lodz.pl.

Partycypacja społeczna z pewnością wpisuje się w obszar koncepcji dobrego zarządzania, gdyż stanowi formę dialogu między społeczeństwem a władzą. Oznacza ona bowiem udział przedstawicieli danych grup mieszkańców w podejmowaniu decyzji, które ich bezpośrednio dotyczą (Hausner i in. 1999). Przybierać może różne formy, które w założeniu uwzględniają różny stopień zaangażowania obywateli (ryc. 1).

Ryc. 1. Stopnie angażowania obywateli w podejmowanie decyzji przez władze

Źródło: opracowanie własne na podstawie (Krawczyk 2016).

Na najniższym poziomie partycypacji społecznej znajduje się brak informacji – w tym przypadku obywatele nie uczestniczą w sprawach publicznych. Informowanie jest najprostszą formą partycypacji, która sprowadza się jedynie do zawiadamiania społeczeństwa o podjętych decyzjach. Kolejny stopień to konsultowanie stanowiące działania pozorne i opierające się przede wszystkim na zbieraniu opinii, które nie muszą być brane pod uwagę przy podejmowaniu decyzji. Na samej górze znajduje się najbardziej pożądana forma partycypacji – współdecydowanie, polegające na partnerstwie mieszkańców i władzy przy podejmowaniu decyzji. Najbardziej powszechnymi przejawami uczestnictwa w procesie decyzyjnym są wybory i referenda. Dają one realny wpływ na politykę jednostki samorządu terytorialnego. W ostatniej dekadzie jedną z form aktywizacji społeczeństwa był budżet obywatelski (Leśniewska-Napierała 2017), który stanowi narzędzie uspołeczniania polityki budżetowej gmin, powiatów oraz województw. Jest on jedną z najbardziej dynamicznie rozwijających się instytucji demokracji partycypacyjnej i jednocześnie odgrywa ważną rolę w sferze społecznej, zarządczej oraz przestrzennej (Sobol i Rzeńca 2018). Budżetowanie partycypacyjne staje się istotnym czynnikiem w zarządzaniu finansami jednostek samorządu terytorialnego, przez co widoczne są przekształcenia przestrzeni publicznych zarówno dużych, jak i – coraz częściej – małych miast oraz obszarów wiejskich.

Idea budżetu obywatelskiego oraz jego implementacja w Polsce

Początki idei budżetu obywatelskiego sięgają końca lat 80. XX w., kiedy to w brazylijskim mieście Porto Alegre władze postanowiły włączyć mieszkańców do współdziałania. Po przejściu władzy w 1988 r. przez Partię Pracowników w kraju

zapanował chaos wynikający ze złej sytuacji ekonomicznej. W wyniku konsultacji z mieszkańcami w 1990 r. po raz pierwszy w praktyce zastosowano budżet obywatelski, przyczyniając się do m.in. poprawy warunków życia najbiedniejszych mieszkańców miasta czy polepszenia działania struktur samorządowych i standardów demokratycznych (Dworakowska 2014; Kocot 2014).

W pierwszych latach funkcjonowania budżetu wybierane projekty dotyczyły budowy sieci kanalizacyjnej, szkół, szpitali czy brukowania ulic. Z upływem czasu z idei zaczęły korzystać inne miasta w Ameryce Łacińskiej, a od 2000 r. próby jej wprowadzenia zaczęto podejmować w Europie. W Polsce po raz pierwszy pomysł budżetu obywatelskiego został wykorzystany w Sopocie w 2011 r., gdzie początkowo przedsięwzięcie było traktowane jako eksperyment, jednakże, zyskując dużą aprobatę mieszkańców, zaczęło być wykorzystywane również w innych, większych polskich miastach. Praktyki wypracowane w Sopocie, a z czasem w innych miastach, pozwoliły na implementację narzędzia również na szczeblach powiatowym czy wojewódzkim (Kociuba i Bielecka 2021; Leśniewska-Napierała 2017).

Budżet obywatelski (BO), nazywany zamiennie budżetem partycypacyjnym, definiowany jest jako „proces, podczas którego mieszkańcy danej jednostki terytorialnej w sposób bezpośredni decydują lub współdecydują o przeznaczeniu części dostępnych środków publicznych” (Kocot 2014). Aby budżet mógł być nazywany obywatelskim, muszą zostać spełnione cztery kryteria:

- 1) zagwarantowanie dialogu w relacjach mieszkańcy-władza oraz mieszkańcy-mieszkańcy,
- 2) gwarancja części budżetu na realizację zadań,
- 3) wiążący charakter głosowania,
- 4) gwarancja cykliczności głosowań (Niklewicz 2014).

Podstawowym celem samorządu jest tworzenie dobrych warunków do życia społeczno-gospodarczego. Budżet partycypacyjny może przyczyniać się do realizacji tego celu w ujęciu:

- ekonomicznym – poprzez podejmowanie działań bardziej innowacyjnych i przedsiębiorczych,
- społeczno-politycznym – w aspekcie demokratyzacji zarządzania oraz decentralizacji władzy,
- psychologicznym – działań związanych z rozwojem członków społeczności lokalnej poprzez tworzenie poczucia przynależności do grupy oraz budowanie zaufania do samorządu (Dubicki 2021).

Do 2018 r. w polskim systemie prawnym budżet partycypacyjny nie był uregulowany. Wobec tego miasta we własnym zakresie określały warunki i zakres BO (w formie zarządzeń burmistrza/prezydenta lub uchwał rady gminy). Po wejściu w życie Ustawy z dnia 11 stycznia 2018 r. o zmianie niektórych ustaw w celu zwiększenia udziału obywateli w procesie wybierania, funkcjonowania i kontrolowania niektórych organów publicznych do Ustawy z dnia 8 marca 1990 r. wprowadzone zostały zmiany regulujące kwestie BO, w tym uznano go za szczególną formę konsultacji społecznych oraz okre-

ślono zasady przeprowadzania głosowania czy warunki, jakie muszą spełniać projekty zgłaszane do BO. Ponadto w miastach na prawach powiatu wprowadzono obowiązek utworzenia BO na poziomie co najmniej 0,5% wydatków gminnych, które były zrealizowane w ostatnim roku sprawozdawczym (Ustawa o samorządzie gminnym 2022).

Po podjęciu uchwały przez radę jednostki samorządu terytorialnego procedura wdrożeniowa budżetu partycypacyjnego wygląda podobnie w większości gmin. Mieszkańcy otrzymują informację o wydzieleniu danych środków w ramach BO, a także mają możliwość zgłoszenia projektu do realizacji. Następnie powołana komisja weryfikuje wnioski zgodnie z określonymi zasadami. Po dokonanej selekcji wybrane projekty poddawane są głosowaniu na określonych w regulaminie zasadach (m.in. głosowanie na jeden lub kilka projektów, minimalny wiek głosującego, sposób oddawania głosów). Po zliczeniu głosów zwycięskie projekty są przekazywane do realizacji (w zależności od regulaminu mogą być realizowane w tym samym lub w następnym roku). Po wykonaniu zadań zrealizowanych w ramach budżetu partycypacyjnego następuje proces ewaluacji, który nie jest w rzeczywistości kolejnym etapem tej inicjatywy, a procesem ciągłym, który trwa zarówno w trakcie danej edycji BO, jak i po jej zakończeniu. Wprowadzenie ostatniego elementu procesu realizacji pozwala na obiektywną ocenę skuteczności i efektywności realizacji zamierzonych działań (Krawczyk 2016; Martela 2013).

Przez to, że decydentami są przede wszystkim mieszkańcy, można przyjąć, że z ich perspektywy są to inwestycje ważne i potrzebne, w związku z czym podjęte decyzje wpływać mogą na wzmocnienie poczucia przynależności do danego terenu oraz współodpowiedzialności za przestrzeń (Pawłowska 2010). Projekty realizowane w ramach BO można podzielić ze względu na zasięg ich oddziaływania (ogólnomiejskie i dzielnicowe/osiedlowe), charakter (twarde i miękkie) oraz skalę finansową (małe i duże) (Kurdyś-Kujawska i in. 2017).

Za formę budżetu partycypacyjnego uważany jest także fundusz sołecki (FS), który w przeciwieństwie do BO jest wykorzystywany tylko w przypadku gmin wiejskich i miejsko-wiejskich, gdzie wyodrębnione zostały jednostki pomocnicze, jakimi są sołectwa. FS został uregulowany prawnie poprzez Ustawę z dnia 21 lutego 2014 r. o funduszu sołeckim. W odróżnieniu od BO – część środków przeznaczana na przedsięwzięcia zwracana jest częściowo z budżetu państwa, w stopniu zależnym od zaможności gminy. Decyzja o utworzeniu takiego funduszu pozostaje w gestii rady gminy, a ich przeznaczenie wynika z podjętych decyzji podczas zebrań wiejskich. Ponadto fundusz powinien zostać przeznaczony na realizację projektów, które są zadaniami własnymi gminy, służą poprawie warunków życia mieszkańców, a także są zgodne ze strategią rozwoju gminy.

Metody badawcze i źródła danych

Celem badań podjętych w niniejszym opracowaniu była diagnoza funkcjonowania budżetu obywatelskiego w małych miastach województwa łódzkiego m.in. pod kątem finansowym i strukturalnym, a także ocena inicjatywy i zainteresowania nią wśród spo-

leczeństwa. Dodatkowym celem aplikacyjnym pracy było opracowanie rekomendacji, których wykorzystanie może pozytywnie wpłynąć na przeprowadzanie BO w gminach.

Przedmiotem badań były małe miasta z obszaru województwa łódzkiego. W literaturze polskiej najczęściej określane są one jako jednostki osadnicze liczące do 20 tys. mieszkańców (GUS 2011; Paszkowski 2015). Na potrzeby opracowania za takie jednostki uznano gminy miejskie oraz miasta w gminach miejsko-wiejskich. W województwie łódzkim w 2022 r. zidentyfikowano 33 takie jednostki, gdzie sześć to gminy miejskie, a pozostałe to gminy miejsko-wiejskie. Do dalszych analiz zostało wybrane dziewięć jednostek, a sposób ich wyboru zostanie przedstawiony w dalszej części artykułu.

W celu oceny funkcjonowania budżetu partycypacyjnego dokonano przeglądu stron internetowych gmin pod kątem budżetu partycypacyjnego/obywatelskiego (m.in. czy budżet był realizowany, na jakich zasadach, jakie projekty i w jakiej liczbie były zgłaszane oraz w jakim stopniu wybierane inicjatywy były realizowane) i zweryfikowano te informacje poprzez bezpośredni kontakt telefoniczny z odpowiednimi komórkami w gminach. Ponadto dokonano przeglądu wiadomości zawartych w lokalnych mediach, gdzie publikowano informacje dotyczące BO.

Zgromadzone dane zostały poddane standaryzacji przy wykorzystaniu materiału pochodzącego z Banku Danych Lokalnych (m.in. stan ludności, finanse publiczne), a następnie szczegółowo przeanalizowane przy zastosowaniu zmiennych, takich jak: 1) udział BO w wydatkach miasta, 2) środki przeznaczane w ramach BO w przeliczeniu na jednego mieszkańca, 3) frekwencja mieszkańców w głosowaniu na projekty. Dodatkowo przeanalizowano liczbę zgłaszanych projektów oraz ich charakter. Zebrane dane umożliwiły diagnozę oraz ocenę funkcjonowania budżetu partycypacyjnego w wybranych jednostkach.

Ocena funkcjonowania budżetu partycypacyjnego w małych miastach województwa łódzkiego – wyniki badań

Ogólny stan budżetu obywatelskiego

Według zebranych informacji BO funkcjonował w okresie od 2012 r. przynajmniej podczas jednej edycji w 11 miastach, co stanowi ok. 33% małych miast w województwie łódzkim (ryc. 2). Należy mieć przy tym na uwadze, że większość z gmin poddanych analizie to gminy miejsko-wiejskie, przy których realizowane są fundusze sołeckie. Takich gmin było 21, przy czym zidentyfikowano trzy gminy, gdzie był organizowany zarówno budżet partycypacyjny, jak i fundusz sołecki (Drzewica, Koluszki i Błaszki).

Badania pokazały, że pierwsze próby wdrożenia BO w analizowanych jednostkach nastąpiły w 2014 r. Corocznie coraz więcej gmin decydowało się na jego przeprowadzenie (tabela 1). Miasta Brzeziny oraz Wieruszów, które jako jedne z pierwszych rozpoczęły wprowadzanie tej inicjatywy, od edycji 2015/2016 nie realizują budżetu obywatelskiego. Pierwsze z nich zdecydowało się na organizację jednej edycji, natomiast gmina miejsko-wiejska Wieruszów zaprzestała realizacji BO po dwóch edycjach. Spowodowane było

Ryc. 2. Wykorzystanie budżetu obywatelskiego i funduszu sołeckiego w małych miastach województwa łódzkiego

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań oraz danych z Państwowego Rejestru Granic.

to skoncentrowaniem się gmin na realizacji bieżących inwestycji i konieczności zapewnienia środków w budżecie na nie (Sobol i Rzeńca 2018).

Sytuacja związana z epidemią COVID-19 również miała wpływ na stan funkcjonowania i realizacji BO. Pomimo wcześniejszych edycji pięć gmin od 2020 r. zaprzestało

Tabela 1

Lata realizacji budżetu obywatelskiego w małych miastach województwa łódzkiego

Nazwa gminy	Lata realizacji							
	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Błaszki				○	○	○	○	●
Brzeziny		○						
Drzewica			○	○	○	○		●
Głowno			○	○	○	●		
Koluszki				○	○	●		
Konstantynów Łódzki			○	○	○	●		
Krośnice								●
Łęczycza								●
Ozorków		○	○	○	○	○		●
Rawa Mazowiecka		○	○	○	○	○	○	●
Wieruszów	○	○						

Oznaczenia:

puste pole – brak realizacji budżetu obywatelskiego w danym roku

● – realizacja budżetu obywatelskiego w danym roku poddana analizie

○ – realizacja budżetu obywatelskiego w danym roku

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

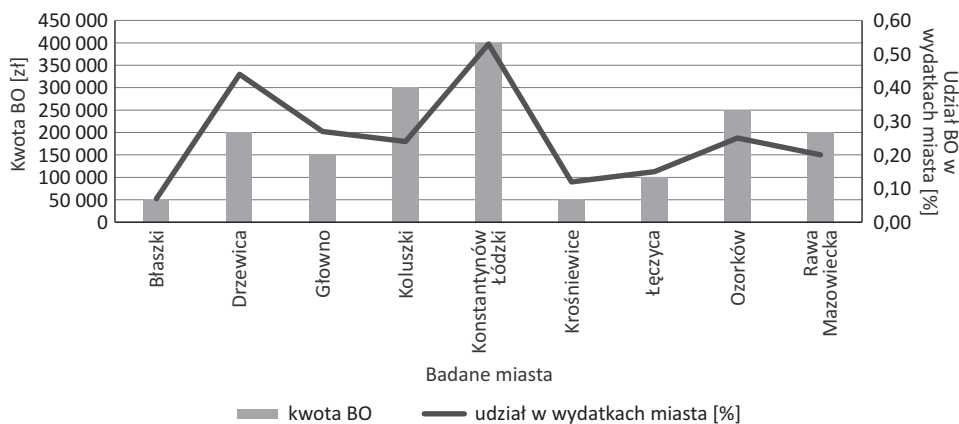
organizacji przedsięwzięcia (Drzewica, Konstantynów Łódzki, Głowno, Koluszki, Ozorków), przy czym jedna z nich (Ozorków) od 2021 r. ponownie wdrożyła realizację BO. W związku z powyższym do dalszych badań przyjęto sześć miast, które w 2021 r. podjęły inicjatywę budżetu obywatelskiego, realizując zamierzenia tego narzędzia partycypacyjnego, ale także trzy gminy, dla których ostatnim rokiem realizacji BO był 2019 r. W sumie badaniem objęto dziewięć miast z obszaru województwa łódzkiego.

Zasady przeprowadzania budżetu obywatelskiego w gminach od 2018 r. (a w rzeczywistości od 2019 r., co wynika z przepisów przejściowych w kwestii poszczególnych kadencji) muszą być regulowane poprzez uchwałę Rady Gminy. Miasta realizują ten obowiązek i w ramach uchwał określają m.in. warunki, jakie muszą spełniać zgłaszane projekty, zasady głosowania czy ustalanie wyników. W większości miast głosować mogą wszyscy mieszkańcy miasta – jedynie w Błaszczach i Rawie Mazowieckiej określony jest minimalny wiek głosującego (odpowiednio 13 i 16 lat). Również liczba możliwych głosów do oddania jest zdysyrfikowana – w Błaszczach, Głównie i Koluszkach mieszkańcy mogą zagłosować aż na trzy projekty. W Konstantynowie Łódzkim każdy mieszkaniec ma do oddania dwa głosy. W przypadku Rawy Mazowieckiej fundusze w ramach BO dzielą się na projekty ogólne (75%) oraz rewitalizacyjne (25%), a podczas głosowania mieszkańcy mają możliwość oddania po jednym głosem na projekty zgłoszone w danych kategoriach. Interesującym rozwiązaniem jest także zapis w regulaminie

BO miasta Ozorków – przewidziany budżet dzieli się na pule przeznaczone na zadania o charakterze infrastrukturalnym i zakupów inwestycyjnych oraz na realizację zadań z zakresu kultury. Warto odnotowania jest to, że dwa miasta praktykowały zarówno głosowania, jak i realizację wybranych działań w ramach inicjatywy w jednym roku kalendarzowym (tj. na początku roku głosowanie, a następnie realizacja) – na taką formę przeprowadzania BO zdecydowała się gmina Drzewica oraz do edycji z 2017 r. korzystała z takich zasad Rawa Mazowiecka. Pozostałe zasady przeprowadzania budżetu obywatelskiego, a także wyboru rekomendowanych projektów przedstawiają się z reguły w analogiczny sposób.

Ujęcie finansowe

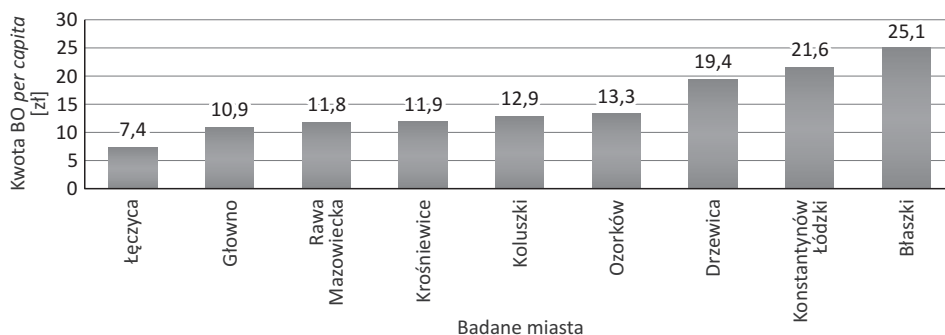
W kwestii finansowej można zauważyć, że kwota przeznaczona na budżet obywatelski różni się w zależności od miasta (ryc. 3). Wynika to przede wszystkim ze stanu finansowego gmin. Najwięcej środków w ramach budżetu partycypacyjnego przeznaczał Konstantynów Łódzki – zarówno kwota BO, jak i jego udział w wydatkach był największy spośród analizowanych jednostek samorządowych. Najmniejsze kwoty przeznaczyły Błaszki i Krośniewice, które, biorąc pod uwagę liczbę osób uprawnionych do głosowania, stanowią najmniejsze jednostki.

Ryc. 3. Środki przeznaczone na budżet obywatelski

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań oraz Banku Danych Lokalnych GUS.

Duże dysproporcje można zauważyć, biorąc pod uwagę wielkość funduszy BO w podziale *per capita* (ryc. 4). W małych miastach województwa łódzkiego na najwięcej środków w przeliczeniu na jedną osobę mogli liczyć mieszkańcy Błaszek i Konstantynowa Łódzkiego. Większość miast przeznaczała kwotę od 10 do 20 zł na mieszkańca. Wyjątkiem jest gmina Łęczycza, która pierwszy raz wprowadzała inicjatywę budżetu partycypacyjnego w 2021 r., a kwota w przeliczeniu na jednego mieszkańca nie przekroczyła 10 zł.

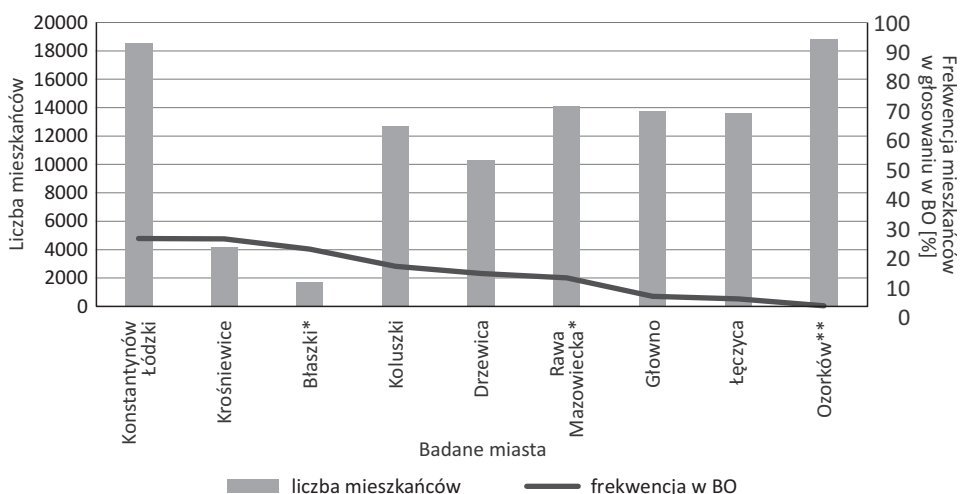
Ryc. 4. Środki przeznaczane na budżet obywatelski *per capita*

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań oraz Banku Danych Lokalnych GUS.

Warto również przedstawić sytuację, jaka ma miejsce w Błazkach – pomimo najniższego udziału procentowego środków BO w wydatkach gminy spośród analizowanych jednostek, w przeliczeniu na jednego mieszkańca gmina ta ma największy wskaźnik, który wynosi 25,1 zł *per capita*.

Aktywność społeczna

Przymiotem świadczącym o stopniu aktywności obywatelskiej społeczeństwa jest udział w wyborach czy referendach. Jeżeli weźmie się pod uwagę frekwencję miesz-

* W Błazkach i Rawie Mazowieckiej określony jest minimalny wiek mieszkańca, który może oddać głos.

** W Ozorkowie odstąpiono od głosowania – wartość zgłoszonych projektów nie przekroczyła puli środków.

Ryc. 5. Liczba mieszkańców a frekwencja w głosowaniu w ramach BO

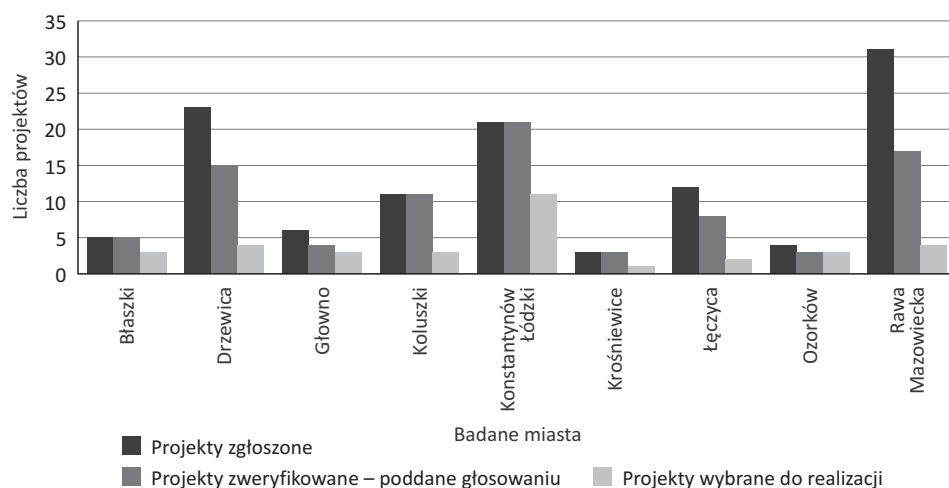
Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań oraz Banku Danych Lokalnych GUS.

kańców podczas głosowania na projekty zgłoszone do BO, wyróżniają się miasta Konstantynów Łódzki i Krośniewice – tam udział mieszkańców wynosił ok. 23,5% wśród uprawnionych do głosowania. Odwrotna sytuacja miała miejsce w Głownie i Łęczycy, gdzie frekwencja nie przekroczyła 5% (ryc. 5).

W analizowanym okresie w Ozorkowie odstąpiono od głosowania, gdyż wartość projektów zgłoszona do BO nie przekroczyła ustalonego budżetu. Jednakże analizując wcześniejszą edycję w tym mieście (tj. w 2019 r.), można zauważyć, że frekwencja ta była największa spośród wszystkich miast i osiągnęła 28,4%.

Projekty i ich realizacja

Porównując liczbę zgłaszanych projektów, można zauważyć, że mieszkańcy miast Rawa Mazowiecka oraz Drzewica są najbardziej aktywni pod tym względem. W badanych okresach dla poszczególnych miast nie była zauważalna korelacja zachodząca między liczbą zgłaszanych projektów, kolejnymi edycjami a udziałem mieszkańców w głosowaniach, co wiązać się mogło z niewystarczającą promocją inicjatywy przez władze. Ważną częścią realizacji budżetów obywatelskich jest weryfikacja zgłoszonych projektów. W większości badanych jednostek część projektów zostaje odrzucona, co wynika z niespełnienia warunków, jakie postawiono projektom zgłaszanym do BO.

Ryc. 6. Liczba projektów na poszczególnych etapach realizacji BO

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań oraz Banku Danych Lokalnych GUS.

Skupiając się na charakterze projektów zgłaszanych, poddawanych głosowaniu oraz wybieranych do realizacji, zauważyć można pewną analogię. Na wszystkich etapach oraz w większości gmin dominują projekty twarde (polegające na inwestycjach takich jak budowa, remont, modernizacja, zakup urządzeń itp.). Na mniejszą skalę można zauwa-

żyć projekty tzw. miękkie (projekty nieinwestycyjne, obejmujące takie przedsięwzięcia, jak np. spotkania, szkolenia, imprezy kulturalne i edukacyjne).

Tabela 2

Przykładowe projekty wybrane do realizacji w ramach analizowanych edycji BO

Projekty twarde (inwestycyjne)	Projekty miękkie (nieinwestycyjne)
– Wymiana chodnika na ulicy Kwiatowej w Łęczycy (m. Łęczycza) – Poprawa bezpieczeństwa na terenie miasta Rawa Mazowiecka (zakup samochodu dla WOPR) (m. Rawa Mazowiecka) – Tężnia solankowa w Krośniewicach (m. Krośniewice) – „Czysty zalew Mroźyczka” – oczyszczanie kąpieliska (m. Głowno) – Budowa placu zabaw na osiedlu Bolesława Chrobrego (m. Drzewica)	– Piknik „Sportowa Rawa” (m. Rawa Mazowiecka) – Amatorska Liga Piłki Halowej (m. Błaszki) – Trener Osiedlowy dla Juniora i Seniora (m. Konstancin Łódzki) – Wycieczka jednodniowa mieszkańców w Góry Świętokrzyskie (gm. Drzewica) – Miejski rajd na orientację – pieszy i rowerowy (m. Rawa Mazowiecka)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych umieszczonych na stronach internetowych gmin.

Zaletą budżetu partycypacyjnego jest duży stopień realizacji projektów. Czynnikiem niejako wymuszającym transparentność procesu jest obowiązek zamieszczania informacji o jego realizacji w Raporcie o stanie gminy, co wynika z przepisów ustawy o samorządzie gminnym.

Podsumowanie

Partycypacja społeczna staje się istotnym elementem praktyk samorządowych w Polsce. Wzrost aktywności społecznej korzystnie oddziałuje na lokalną demokrację, gdyż pozwala na lepszą identyfikację występujących niedoborów infrastrukturalnych i społecznych oraz sprawniejsze rozwiązywanie problemów. Narzędziem wspierającym partycypację społeczną jest budżet obywatelski, który powierza obywatelom prawo alokowania części środków z budżetu JST. Jego wdrożenie umożliwi mieszkańcom miast bezpośrednie uczestniczenie w projektowaniu części lokalnych wydatków, poprzez co mają oni realny wpływ na rozwój miast oraz budowana jest świadomość społeczna (Dubicki 2021).

W niniejszym opracowaniu podjęto próbę oceny zjawiska budżetu obywatelskiego w małych miastach województwa łódzkiego. Z przeprowadzonych badań wynika, że coraz więcej jednostek decyduje się na wprowadzenie takiej formy aktywizacji społeczeństwa. Procedura jego wdrażania jest w większości przypadków podobna, jednak nie można powiedzieć o jednym, uniwersalnym modelu. Badane gminy nie mają obowiązku wydzielania funduszy pod BO, jednakże podejmują inicjatywę, aby stworzyć możliwość dialogu z mieszkańcami, zdiagnozować potrzeby i doprowadzić do realizacji projektów

zgodnych z oczekiwaniami społeczeństwa. W budżetach obywatelskich dominują projekty infrastrukturalne, które chętniej wybierane są niż projekty o charakterze społecznym. Liczba głosów nie jest skorelowana z wartością projektów ani liczbą zgłaszanych projektów. Wybierane projekty mają pozytywny wpływ na jakość życia mieszkańców i wynikają z zapotrzebowania zgłaszanego przez interesariuszy. Dobrą praktyką wykorzystywaną przez niektóre gminy jest podział środków na zadania inwestycyjne oraz nieinwestycyjne. Pozwala to na realizację projektów zarówno infrastrukturalnych, jak i społecznych – mających integrować społeczeństwo poprzez wszelkiego rodzaju spotkania, wyjazdy czy wydarzenia.

Doświadczenia z większych miast w Polsce pokazują, że budżet partycypacyjny stanowi ważny element dialogu między władzami i społeczeństwem oraz wskazuje wiele pozytywnych aspektów jego wdrażania. Małe miasta podążają za tym trendem i wprowadzają ideę BO w swoich działaniach. Niestety zauważalne są jeszcze błędy w ich wdrażaniu, m.in. zbyt ograniczone działania informacyjne czy niedostateczna edukacja mieszkańców pod kątem samego narzędzia. W toku badań zauważalny był też niepełny dostęp do wszystkich informacji związanych z przeprowadzeniem budżetu obywatelskiego, co świadczy o niedostatecznej transparentności tej inicjatywy. Przykładami dobrze prowadzonej akcji informacyjnej związanej z budżetem obywatelskim są specjalnie przygotowane strony internetowe, gdzie gminy przekazują wszelkie wiadomości dotyczące przeprowadzania BO w ramach każdego etapu, zaczynając od akcji promocyjnej, poprzez udostępnianie formularzy i wszelkich informacji o możliwościach zgłaszania projektów i głosowaniu. Takimi serwisami pochwalić się mogą m.in. Konstantynów Łódzki, Drzewica czy Rawa Mazowiecka. Przejrzystość prowadzonych działań, a także odpowiednia ich promocja (m.in. w lokalnych mediach) może korzystnie wpłynąć na proces wdrażania budżetu partycypacyjnego, a także ograniczyć liczbę zgłaszanych projektów, które nie mogą być realizowane w ramach inicjatywy, czy ograniczyć niepoprawnie oddane głosy (np. te oddane bez zgody opiekuna w przypadku mieszkańców małoletnich).

Powyższe zagadnienia i wnioski z badań stanowiące mogą wstęp do planowania BO w gminach. Należy jednak pamiętać, że proces partycypacji nie powinien mieć sztywno określonych reguł dla wszystkich gmin ze względu na zróżnicowane uwarunkowania lokalne (Mikołajczyk i Leśniewska-Napierała 2022).

Bibliografia

- Dubicki, Piotr. 2021. Budżet obywatelski jako element partycypacji społecznej. *Studia z Polityki Publicznej*, 8 (1(29)), 91–105. <https://doi.org/10.33119/kszp/2021.1.5>.
- Dworakowska, Małgorzata. 2014. Rola i znaczenie budżetu partycypacyjnego w rozwoju społeczeństwa obywatelskiego. W: *Oblicza społeczeństwa obywatelskiego – Państwo. Gospodarka. Świat*, red. Joachim Osiński i Joanna Zuzanna Popławska, 59–70. Warszawa: SGH.
- GUS. 2011. *Miasta w liczbach 2009*.
- Hausner, Jerzy, Jarosław Górniak, Sylwia Kołdras, Stanisław Mazur, Romana Paszkowska. 1999. *Komunikacja i partycypacja społeczna: poradnik*. Kraków: Małopolska Szkoła Administracji Publicznej Akademii Ekonomicznej.

- Kociuba, Dagmara, Małgorzata Bielecka. 2021. Wpływ zmiany ustawy o samorządzie gminnym na implementację budżetów obywatelskich w miastach wojewódzkich Polski. *Studia Regionalne i Lokalne*, 83 (1), 84–111. <https://doi.org/10.7366/1509499518305>.
- Kocot, Grzegorz. 2014. Budżet partycypacyjny w Polsce. W: *Oblicza społeczeństwa obywatelskiego – Państwo. Gospodarka. Świat*, red. Joachim Osiński i Joanna Zuzanna Popławska, 83–94. Warszawa: SGH.
- Krawczyk, Adrian. 2016. Doskonalenie modelu budżetu obywatelskiego na przykładzie miasta Częstochowy. *Zeszyty Naukowe Politechniki Częstochowskiej Zarządzanie*, 21(1), 242–256. <https://doi.org/10.17512/znpcz.2016.2.21>.
- Kurdyś-Kujawska, Agnieszka, Danuta Zawadzka, Grzegorz Kwiatkowski, Rafał Rosiński. 2017. Participatory Budgeting in Polish Cities: Funds' Allocation Mechanism. W: *Finance and Sustainability*, red. Agnieszka Bem, Karolina Daszyńska-Żygadło, Taána Hajdikowa i Péter Juhasz. Wrocław: Springer.
- Leśniewska-Napierała, Katarzyna. 2017. Budżet partycypacyjny jako narzędzie finansowania inwestycji w Łodzi. *Studia Miejskie*, 25, 107–119. <https://doi.org/10.25167/sm2017.025.06>.
- Martela, Boryl. 2013. Budżet partycypacyjny w Polsce – wdrożenie i perspektywy. *Władza Sądzenia*, 2, 23–33. Dostęp: 28.03.2023.
- Mikołajczyk, Tomasz, Katarzyna Leśniewska-Napierała. 2022. Ocena stanu partycypacji społecznej w planowaniu przestrzennym na poziomie lokalnym w Polsce. *Space – Society – Economy*, 33, 41–64. <https://doi.org/10.18778/1733-3180.33.02>.
- Niklewicz, Konrad. 2014. Budżety obywatelskie w kontekście wyborów samorządowych: szansa czy ryzyko? *Kwartalnik Naukowy OAP UW E-Politikon*, 11, 99–119.
- Paszowski, Zbigniew. 2015. Małe miasta w Polsce i ich szanse rozwoju wobec wdrażania polityki spójności i rewitalizacji zintegrowanej. *Przestrzeń i Forma*, 23 (1).
- Pawłowska, Krystyna. 2010. *Zanim wybuchnie konflikt. Idea i metody partycypacji społecznej w ochronie krajobrazu i kształtowaniu przestrzeni*. Kraków: Fundacja Partnerstwo dla Środowiska.
- Sobol, Agnieszka, Agnieszka Rzeńca. 2018. Budżet partycypacyjny jako narzędzie polityki rozwoju małych miast województwa śląskiego i łódzkiego. *Space – Society – Economy*, 24, 91–104. <https://doi.org/10.18778/1733-3180.24.06>.
- Szumowski, W. 2022. Koncepcja *good governance* w doskonaleniu systemu zarządzania urzędu administracji samorządowej. *Nauki o Zarządzaniu*, 13, 75–84.

Akty prawne

Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (Dz.U. z 2022 r. poz. 559 ze zm.).

Ustawa z dnia 21 lutego 2014 r. o funduszu sołeckim (Dz.U. z 2014 r. poz. 301).

Ustawa z dnia 11 stycznia 2018 r. o zmianie niektórych ustaw w celu zwiększenia udziału obywateli w procesie wybierania, funkcjonowania i kontrolowania niektórych organów publicznych (Dz.U. z 2018 r. poz. 130, 1349).

Witryny internetowe

https://www.blaszki.pl/aktualnosci-44-budzet_obywatelski.html. Dostęp: 18.10.2022.

<https://www.drzewica.pl/page/bud%C5%BCet-obywatelski>. Dostęp: 12.10.2022.

<https://budzet.glowno.pl/>. Dostęp: 12.10.2022.

<https://koluszki.pl/category/budzet-obywatelski/>. Dostęp: 17.10.2022.

<https://budzet.konstantynow.pl/>. Dostęp: 17.10.2022.

<https://krosniewice.budzet-obywatelski.org/>. Dostęp: 16.10.2022.

<https://leczycza.info.pl/budzet-obywatelski/>. Dostęp: 12.10.2022.

<https://www.umozorkow.pl/2021/09/21/budzet-obywatelski-3/>. Dostęp: 18.10.2022.

<https://www.rawamazowiecka.pl/2214,budzet-obywatelski>. Dostęp: 17.10.2022.

Jarosław SZEWCZYK*, Halina ŁAPIŃSKA**, Małgorzata STRZYŻ***

URBAN AND SUBURBAN LAND FRAGMENTATION IN NORTHEASTERN POLAND

FRAGMENTACJA TERENÓW MIEJSKICH I PODMIEJSKICH W PÓŁNOCNO-WSCHODNIEJ POLSCE

DOI: 10.25167/sm.5006

ABSTRACT: The authors prove that relic land fragmentation can be a valuable component of urban and suburban landscape as a remnant of its history and a testimony to the past economic and social phenomena, as shown in the case study of the City of Białystok and the Town of Łapy, located in northeastern Poland. Such relics deserve to be considered in spatial planning, inducing both problems and new opportunities. Accordingly, the relevant discussion focuses on two examples of places where land fragmentation reached unprecedented proportions, especially in the 1920s. The most extreme historic examples are described, such as a farm divided into 1,221 plots in Łapy (52°59'28"N, 22°53'07"E), mentioned in 1926. Based on the most recent cadastral maps (2020), the contemporary remnants of extreme land fragmentation in Białystok and its land district (approx. 52°51'00.8"-53°23'02.4"N; 22°28'09.1"-23°56'45.4"E) are assessed. Distribution of landscapes with prevailing plots narrower than 30 m and with plots narrower than 15 m is mapped.

The results of the study are discussed against the background of broader historical and geographic context, in order to evaluate such "fossil landscapes" as a valuable cultural component. Recommendations are also formulated on the protection of relics of land fragmentation. In particular, the structure of their baulks should be locally restored to make highly fragmented arable lands discernible. The results of the study can contribute to discussions on the protection of fragmented land in other countries, especially in Eastern Europe, where the land fragmentation ('checkerboard') came into existence and perpetuated as a result of both settlement patterns and subsequent economic and social processes. However, compared to other urban areas, including those in neighboring countries, land fragmentation in Białystok is of a scale unknown elsewhere and deserves special attention from a conservation and heritage perspective.

KEY WORDS: northeastern Poland, Białystok, Białystok land district, urban landscapes, „fossil landscapes”, land fragmentation, field patchwork

ABSTRAKT: Autorka dowodzi, że reliktywne rozdrobnienie gruntów może być cennym składnikiem krajobrazu miejskiego i podmiejskiego jako pozostałość po jego historii, a także świadectwo minionych zjawisk gospodarczych i społecznych, co pokazano na przykładach z północno-wschodniej Polski, koncentrując się na Białymstoku i Łapach. Takie relikty zasługują na uwzględnienie w planowaniu przestrzennym, stwa-

* <https://orcid.org/0000-0002-5306-9680>

** <https://orcid.org/0000-0002-2454-2934>

*** <https://orcid.org/0000-0002-8899-7372>

rzając zarówno problemy, jak i nowe możliwości. Omówiono to na przykładach, w których rozdrobnienie gruntów osiągnęło bezprecedensowe rozmiary, zwłaszcza w latach dwudziestych XX wieku. Opisano najbardziej ekstremalne przykłady historyczne, takie jak gospodarstwo podzielone na 1221 działek w Łapach (52°59'28"N, 22°53'07"E), wspomniane w 1926 roku. Na podstawie najnowszych map katastralnych (2020 r.) oceniono współczesne pozostałości skrajnego rozdrobnienia gruntów w Białymstoku i jego powiecie ziemskim (ok. 52°51'00,8"-53°23'02,4"N; 22°28'09,1"-23°56'45,4"E). Zmapowano rozmieszczenie krajobrazów z przeważającymi działkami węższymi niż 30 m oraz z działkami węższymi niż 15 m.

Wyniki badań zostały omówione na tle szerszego kontekstu historycznego i geograficznego w celu oceny takich „krajobrazów kopalnych” jako cennego elementu kulturowego. Sformułowano również zalecenia dotyczące ochrony relikwów fragmentacji terenu. W szczególności struktura ich międz powinna być lokalnie odtworzona, aby wysoce rozdrobnione grunty orne były rozpoznawalne. Wyniki badania mogą również przyczynić się do dyskusji na temat ochrony rozdrobnionych gruntów w innych krajach, zwłaszcza w Europie Wschodniej, gdzie fragmentacja gruntów („szachownica”) powstała i utrwaliła się w wyniku zarówno wzorców osadniczych, jak i późniejszych procesów gospodarczych i społecznych. Jednak w porównaniu z innymi obszarami miejskimi, w tym w krajach sąsiednich, fragmentacja gruntów w Białymstoku ma skalę nieznaną gdzie indziej i zasługuje na szczególną uwagę z punktu widzenia ochrony dziedzictwa.

SŁOWA KLUCZOWE: północno-wschodnia Polska, Białystok, powiat białostocki, krajobrazy miejskie, „krajobrazy kopalne”, fragmentacja terenu, mozaika terenowa

Introduction

The problem

For at least two centuries extremely fragmented landscapes have been a subject of discussion among economists, geographers and agronomists, and more recently among landscape ecology scientists. Land fragmentation reached the highest degree in Central-Eastern Europe, especially at the dawn of the 19th and at the turn of the 20th century. Extremely fragmented landscapes, although covered by multidisciplinary research in Eastern European countries, were still neglected from a cultural heritage perspective in these countries, with only a few exceptions [1, 2]. Such underestimation was due to the once decades-long campaign for land consolidation as a basis for agrarian reforms.

The relics of extremely fragmented arable lands still exist in northeastern Poland and deserve to be preserved as undervalued but important components of European landscape heritage. Remnants of fragmented landscapes have also survived in other countries, especially in areas long overpopulated with agricultural populations, as well as in foothill areas where the configuration of the terrain was an additional factor contributing to land fragmentation.

However, data from cadastral maps revealed that extremely fragmented lands with ‘checkerboard’ plot patterns survived even within towns and cities, not only in their fringe parts and suburbs, but also in their inner districts.

Aim and objectives

The present-day existence and distribution of relics of extremely fragmented landscapes (EFL) in Eastern Europe, deserve attention in order to prepare, implement

and hasten effective conservation programs, to preserve those remnants of the open-field system at selected isolated territories, especially in suburbs and urban areas. Therefore, the research-based support for a recently-observed reassessment of fragmented landscapes is a main aim of this article, resulting in the following objectives and tasks:

A. To gather and integrate multi-disciplinary knowledge about EFL:

A.1. To collect evidence to comprehend EFL as products of culture, with respect to their origin and evolution;

A.2. To collect evidence to comprehend both historic and contemporary impact of EFL on society and culture, on agrarian production and economy, and on natural environment.

B. To examine selected exemplary cases:

B.1. To assess historic dissemination of EFL in northeastern Poland, i.e. their geographic dispersion and fragmentation degree;

B.2. To survey present-day relics of EFL in northeastern Poland, especially in urban and suburban areas;

B.3. To assess and critically discuss matters of possible preservation of EFL in northeastern Poland, with focus on Białystok as the capital of the region and the city that has still maintained such landscapes.

Methods

Literature survey provided means to gather and integrate multi-disciplinary knowledge about EFL. Polish and Russian writings on ethnography, geography and rural science, from the period *ca.* 1840-2000, have been considered in this paper. To collect those writings, we used Polish, Russian and Lithuanian digital libraries. The inclusion of the 19th-century writings and those from the first decades of the 20th century was necessary to show the social relevance of land fragmentation at that time. To assess contemporary dissemination of relics of EFL in northeastern Poland, we used cadastral maps published in GEOPORTAL (www.geoportal.gov.pl, by the Head Office of Geodesy and Cartography in Poland). A GIS-assisted map survey revealed continuous abundance of extremely narrow and long strips of land scattered all over the region until the present days. Based on these maps we found:

- distribution of landscapes with prevailing plots narrower than 30 m in the Białystok land district in northeastern Poland,
- distribution of landscapes with prevailing plots narrower than 15 m in the Białystok land district.

The largest areas of EFL were found and then examined with the orthophotomaps, to find possible relationships between land fragmentation and types of landscape. Orthophotomaps were also used to find visual markers of land fragmentation. The last research stage included field surveys on selected territories to assess visual markers of land fragmentation from the horizontal perspective.

Geographic region of research

According to Polish old agricultural and geography literature, in the first decades of the 20th century it was northeastern Poland where fragmentation of arable lands reached the utmost degree in terms of individuals' holdings fragmentation, multiple holdings interspersed, as well as weird proportions and sizes of arable plots. This implies a need for re-examining the region, looking for direct and indirect relics of bygone extremely fragmented lands, possibly imprinted with baulks and other landmarks. The article contributes to the subject matter using the examples of Mazovia and Podlachia, two historic regions in northeastern Poland, that were the most unique for their 'baulk landscapes' in the past.

However, unlike in other countries, where highly fragmented fields no longer exist or remain only on remote peripheral rural areas, in north-eastern Poland extremely fragmented fields still survive and exist even in the very capital of the region, Białystok, whose population already reaches 280,000. Białystok is, incidentally, the largest city in north-eastern Poland. 27% of the city's area is occupied by urban greenery; forests account for 18% of the aforementioned area, and areas of managed and 'unmanaged' greenery comprise 9% (CSO 2022). The last category includes wastelands, which cover lands extremely fragmented in terms of ownership and cadastral structure. This state of affairs raises serious problems with the rational management of these areas. Therefore, the authors have analyzed the mentioned land, pointing its high historic value and the need for its rational protection.

Historic background and literature review

Since the end of the 18th century until the middle 20th century, academic and non-academic discussions about EFL in Central-Eastern Europe were conducted by Russians, Poles and Germans within their national circles; therefore, the relevant written works proved rather hermetic for an international reader, and such an obstacle still prevents those abundant studies from being absorbed by international academia.

There were also difficulties with quantitative estimation of land fragmentation in Eastern Europe in the past two centuries, because numerous agrarian reforms and frequent political cataclysms made census-based data out-of-date or incomparable to former or subsequent data. The relevant terminologies were also hermetic and mutually incompatible. Nevertheless, numerous old Eastern European research works, especially those written in Russian and Polish, clearly revealed an incredible range and degree of land fragmentation on such territories, so that their findings deserve to be evoked, reassessed, reinterpreted and included into contemporary discourse upon landscape heritage.

The origin

The origin of extreme land fragmentation in Poland can be associated with the beginnings of rural settlement in the 13th-16th centuries mostly, bearing in mind the

genetic dichotomy of village categories which could be either ‘autogenous’ (originated by a spontaneous settlement process) or ‘established’ (enacted in a settlement campaign or as an occasional but controlled single settlement undertaking).

From their very beginning, *enacted (established) villages* in Poland had manorial juridical measures against fragmentation of their fields. On the opposite, *autogenous villages* became fragmented because of their nature, as they originated and grew in an uncontrolled manner; nevertheless, in the course of time they also became subjected to manorial mechanisms aimed at protection of their field system integrity.

On two territories, manorial juridical measures against fragmentation failed, though. The first region was Małopolska, where overpopulation was the main factor that caused the utmost *internal field fragmentation* (see §.1.7. *Research vocabulary*) with time. The other territory consisted of western Podlasie and eastern Mazovia. The rural population of those two adjoining territories consisted mostly of impoverished petty gentry who did not underlie manorial mechanisms, because they, in most cases, possessed neither manors nor serfs, but were just impoverished noble-farmers who owned their small freehold properties. For centuries petty gentry had unrestricted rights to manage, divide, resell, etc. their properties. As a consequence, land inheritance principles, marriage dowry, endowments, etc. led to rapid *external fragmentation* of petty gentry lands, eventually resulting with a checker-pattern of between-village fragmented fields of mixed ownership which occurred nearly impossible to be consolidated.

Eventually, field fragmentation became a common burden in Poland by the 18th century at the latest, as the problem was already mentioned in the 18th-century Polish enactments (see the anthology of old Polish law, *Volumina legum* [3] (p. 425)). However western Podlasie and eastern Mazovia were known for their extreme field fragmentation as early as in the 16th century [4] (pp. 92-97).

Polish inquiry into land fragmentation after the partitions of Poland

On the territories of present-day Poland, EFL became the subject of academic and political debate as early as at the beginning of the 19th century, after the Polish–Lithuanian Commonwealth had been progressively partitioned between the Habsburg Monarchy, the Kingdom of Prussia and the Russian Empire, thus deprived of its sovereignty for 123 years.

The debate focused on economic and ethical aspects of the then advised agrarian and social reforms. The two key concerns of that time were serfs enfranchisement and land tenure reform. Both those issues induced discussion about mixed property land management, i.e. where manor demesne plots were structurally interspersed with petty gentry hereditaments, enfranchised serfs acquests and allotments, and common properties. Therefore, since the 1840s, interspersed structure of fragmented arables started to be regularly discussed at many public fora.

Two decades later, in 1861, Józef Zawadzki wrote and published a short article *Drobna szlachta wobec oczynszowania* [Petty gentry’s attitude towards rents imposed [on pe-

asants]], implementing the term ‘szachy’ (‘chess’ or ‘chequerboard’) to denote extremely fragmented land of interspersed types of property. Actually, its variant ‘szachownica’ (‘chequerboard’) was in use even earlier, constituting part of the formal nomenclature in the 18th-century maps of arables consolidation. Nevertheless, Józef Zawadzki was probably the first who, while using chess-related nomenclature, described precisely some examples of utmost ‘land pulverization’ such as a manor in Radomyśl near Siedlce with its demesne consisting of more than one hundred and several dozen small plots or selions. Zawadzki wrote in astonishment: “There was merely one old manor surf who was capable of identifying all those numerous land strips and who could remember their various locations” [5].

Zawadzki demanded state-enforced consolidation of Polish petty gentry hereditary fields. His proposal proved unacceptable to his contemporaries; nevertheless, his attempts to grasp, define and solve the essential agrarian problems of the epoch, sounded apt and resonated with other numerous efforts of his contemporaries. In any case, he contributed to common apprehension of utmost scale of checker-patterned land fragmentation in Poland, which problem started to be associated with a wide palette of agrarian and social concerns. Zawadzki was then followed by many 19th-century social activists, reformers and agriculture researchers, as well as by the 20th-century geographers who continued to use the term ‘szachownica’ (‘chequerboard’) to denote various degrees of fragmentation and interspersion of arables and other land holdings, still associating such structural landscape features with social and economic consequences. In *Kalendarz Centralnego Wydziału Kółek Rolniczych 1910* [The ‘1910 Calendar’ published by the Polish Central Department of Agricultural Associations], Konstancy Długoborski stated: “There was no [Polish] newspaper without a dispute about land consolidation; the subject was also present at every agricultural course and discussed at various meetings (...), resulting in a variety of proposed methods of land consolidation” [6: p. 88].

Land fragmentation in Russian research until the October Revolution

Apart from Polish-writing authors, there were also a number of Russian scholars and government officials who debated about the necessity of agrarian reforms that would include government-executed land consolidation. As soon as in the early 18th-century, in the Russian Empire, the term *cherespolositsa* (чересполосица, literally: ‘over the field strips or selions’ or ‘[territory consisting of] alternating field strips’) was coined to mean highly fragmented arable land. Later, in the 19th century, other synonyms originated, including: *uzskopolositsa* (узкополосица, literally: ‘[territory consisting of] very narrow field strips’), *mnoghopolositsa* (многополосица, lit.: ‘[consisting of] multiple field strips’) and *dlinnopolositsa* (длиннополосица, lit.: ‘[consisting of] elongated field strips’). Highly fragmented arable landscape was regularly mentioned in Russian agrarian journals such as ‘Zhurnal Zemlevladel’tsev’ (‘Журнал Землевладельцев’), ‘Sankt-Peterburgskiya Vedomosti’ (‘Санкт-Петербургскія Ведомости’), ‘Sel’skoe

Khozyaystvo i Lesovodstvo' ('Сельское Хозяйство и Лесоводство'), 'Yuridicheskiy Vestnik' ('Юридический Вестникъ') and 'Vestnik Evropy' ('Вестникъ Европы'), apart from being discussed in other writings as one of the essential agrarian problems of that time.

As a matter of fact, land fragmentation in the Russian Empire was determined by a number of factors, with the key role of *obshchina* agriculture. The *obshchina* (*община*), or local village community in Russia, was the de facto owner of land and was therefore responsible for periodic reallocation (*peredel, передел*) of all peasant arable land. The number of households and their members, as well as the existing distribution of arable land, the quality of the soil, the distance from the village, etc., were taken into account when determining the allocation scheme. Such a divergence of factors tended to create puzzling complexity in the temporal allocations of agricultural land and, as a result, a constant fragmentation of land.

In the course of time, the role of *obshchina* in land disposition in Russia evolved, with the following stages:

1) primaeval (natural) form of agriculture administered by the community, with occasional or partial reallocation of arables: up to the end of the 17th century,

2) legal (formal) agriculture with periodical reallocation of arables: especially since 1725, i.e. after the introduction of *the common soul tax* in Russia,

3) either spontaneous and state-enhanced development of independent individual farms, *khutors*, as an alternative to *obshchina*-administered agriculture: especially after the abolition of serfdom in 1861,

4) in 1906, the Stolypin agrarian reforms included administrative measures to overcome economic and social defects of *obshchina* form of agriculture and to overcome its extreme land fragmentation.

The Stolypin agrarian reform, perhaps one of the most complex reforms of its kind in the whole history, deserves attention for its multiple references to the issue of land fragmentation. This aspect of the Stolypin reform had its passionate advocates such as Carl Andreas Koefoed (known in Russia as Андрей Андреевич Кофод, Andrey Andreevich Kofod), an agronomist of Dutch ancestry and a collaborator of Pyotr Stolypin. Koefoed wrote a number of works related to agrarian reforms in Russia. A few of his works were devoted to the subject of land fragmentation, and one of them, a 150-page book *Борьба съ чресполосицею въ Россіи и за границею* (*Means against land fragmentation in Russia and abroad*) included a comprehensive review of the problem of land fragmentation all over Europe, as well as in the Russian Empire [7].

Koefoed's interest in this aspect of agrarian change, enhanced other researchers of that time to examine fragmentation of arable land in the western regions of the Russian Empire, including the eastern parts of present-day Poland, which were under Russian dominion at that time. These territories were analyzed concurrently by both Russian and Polish researchers, as in the case of Łomża District (*Gubernia Łomżyńska*). Łomża District, now in the western part of Podlasie region in northeastern Poland, was a model example of the most extreme 'land pulverization' at that time [8].

Struggle against land fragmentation

In order to counteract further uncontrolled ‘pulverization’ of arable fields, Polish petty gentry initiated attempts to consolidate their fragmented and dispersed estates. Such grassroots initiatives emerged in parallel with governmental programs of peasant enfranchisement and official land reforms. In the decades following The Peasant Enfranchisement Act of 1864, overall land fragmentation was steadily reduced, as a result of both spontaneous (rank-and-file initiatives) and systemic land commassification; nevertheless, opposing fragmentation processes still worked, leading to the paradox that secondary peaks of land fragmentation occurred in some territories relatively recently, especially along the Polish-Belarusian frontier, on land owned by former serfs or peasants, not by petty gentry.

Beginning in 1911, the western parts of the Russian Empire became subject to more orderly land consolidation efforts administered by the government. Land consolidation programs were temporarily interrupted by World War I, and then resumed in communist Russia since 1922, and in Poland since 1923. In Poland, 11,000 villages and 5.42 M hectares were subjected to land consolidation programs between 1923 and 1939. On average, it took about 2 years to consolidate all the villages of one village ([9]: 17).

In northeastern Poland, large-scale land consolidation projects were carried out from the mid-19th century until the end of the 1970s [9], spanning one century. Such a long period of struggle against the checker-patterned field system reflected the unusual degree of fragmentation of arable land and the complexity of the problem in that area. The struggle was observed and assessed by ethnographers, geographers, agricultural science scholars, etc., who, despite focusing on the transformation process, precisely circumscribed an essential source of the problem, namely arable fragmentation [10-13], and also proposed new measures for land fragmentation assessment, such as ‘Januszewski index’ (J-index) [14].

Recent research interest in land fragmentation and consolidation in Poland

During the next two decades (ca. 1980-2000), this topic was temporarily abandoned by Polish geographers and agricultural science scholars, with few exceptions [15], because at that time transformation of large collective or state-owned farms was recognized as the most important issue.

More recently, however, the issue of agricultural land fragmentation has been resumed again by geographers [16, 17] and the relevant subject of midfield baulks system has been assimilated by new academic disciplines such as landscape ecology [18] and landscape history.

Considering the multidisciplinary nature of the subject matter, this work is the first to include the subject matter into heritage studies and to suggest possible directions for protection of relics of extremely fragmented landscapes in Poland.

Recent international research on land fragmentation in terms of cultural heritage

We searched for other scientific works that consider the checkerboard landscape in terms of a historical or cultural value instead of focusing on its impact on agricultural productivity. Jana Špulerová et al. consider the significance of historic landscape fragmentation as a remedy against a decline of biological diversity, relying on examples from Slovakia [1]. Cosmin Ivaşcu and Laszlo Rákósy analyze the significance of fragmented landscapes and their baulks as ecological corridors in Romanian landscape [19].

Barbara Prus et al. [2] examined the use of computational methods and tools to define and determine the intangible components of cultural heritage related to the spatial structure of land, to identify places with greater cultural potential. These scholars also agreed that the historical value of the traditional agricultural landscape was related to the small-scale structure of the plot division and the presence of original baulks.

However, paradoxically, even scholars who believe that “agricultural land is the country’s natural heritage” tend to assume that “land fragmentation is a problem” rather than a value [20].

Research vocabulary

While struggling against land fragmentation, the early 20th-century Russian- and Polish-writing scholars started to publish land consolidations manuals [21] and research treatises, in which they categorized EFL. The parameters of such categorization included:

- plots ownership:
 - mean number of plots per farmer,
 - interspersed properties owned by members of various social classes were considered much more difficult to conflate,
 - if a plot was co-owned by more than one owner, such a plot structure was usually extremely difficult to consolidate,
- dispersion of plots (whether fragmentation was ‘internal’, i.e. confined to a single village surroundings, or of between-village ‘external type’),
 - plots shape: e.g., according to Zdzisław Ludkiewicz ([22]: 33), highly fragmented land patchworks should be classified as ‘scattered’ or ‘elongated’, depending on plots proportions,
 - plots mean area: this parameter was also assessed as “plots atomization”.

Mean number of plots per farmer was the most important factor in past census-based research. However, we focus on the other two parameters in our assessment of contemporary relics of EFL in northeastern Poland.

Due to the variety of factors influencing land fragmentation, the different scientific disciplines involved in assessing land fragmentation have resulted in discrepancies in Polish terminology on this issue. In this article, the research vocabulary has been par-

tially derived from Polish geography literature and translated by the authors, resulting with the following English terms and their abbreviations:

- ‘Extremely Fragmented Landscape’ (EFL; in Polish *szachownica gruntowa*, i.e. literally ‘checker pattern of fields’ or ‘agrarian chequerboard’) = a checker-patterned or ribbon-patterned system of tiny narrow land plots.

EPL can be considered as the most general term that includes the following sub-categories:

- ‘Internally Fragmented Arable’ (IFA; in Polish *szachownica wewnętrzna*) = a checker-pattern of fragmented fields, confined to a single village and its surroundings.

- ‘Externally Fragmented Arable’ (EFA; in Polish *szachownica zewnętrzna*; synonyms: *szachownica uciążliwa*, i.e. literally ‘burdensome checker pattern’, or *szachownica międzywioskowa*, i.e. literally ‘inter-village checker pattern’) = a checker-pattern of between-village fragmented fields.

- ‘Tangled Fragmented Arable’ (TFA; in Polish *szachownica złośliwa*, i.e. literally ‘malicious checker pattern’; also *szachownica zawikłana*, i.e. literally ‘tangled checker pattern’) = a checker-pattern of between-village fragmented fields of mixed ownership, especially when each single field strip belongs to two or more co-owners.

IFA (*szachownica wewnętrzna*), EFA (*szachownica zewnętrzna*) and TFA (*szachownica złośliwa*) tend to be old Polish terms that are related to arable fields in the Open Field System. Conversely, the term EFL (*szachownica gruntowa*) is still in use. EFL relates to fragmented lands of any type: not only arable lands, but also meadows, wastelands or forest. Therefore, we have translated it not as Extremely Fragmented Arable, but Extremely Fragmented Landscape (EFL).

Extreme land fragmentation in northeastern Poland

Accessible data for quantitative assessment of the origin and geographic dispersion of EFL in Poland in the past, are inconsistent; therefore, former land fragmentation can be traced for limited territories only. Nevertheless, some data reveal unbelievable extent of land fragmentation in some areas and its multiple social and cultural consequences.

Geographic dispersion and extent of land fragmentation

In general, the northeastern and southern parts of the country achieved the highest degree of land fragmentation in the past, and as stated above, the following two regions used to be famous for having the greatest field dispersion: Lesser Poland (Małopolska) (around and eastwards of Kraków in the southern part of the country) and northeastern Poland between Warsaw and Białystok, comprising eastern Mazovia (Mazowsze) and western Podlasie. In Lesser Poland, field fragmentation was of intra-village type and the fragmentation degree ranged from 1 to 20 field strips per farm. Farms and their fields were extremely small because of overpopulation and peasant impoverishment.

On the contrary, western Podlasie, adjacent eastern Mazovia region and Suwałki-Augustów Lake District were inhabited not by peasants, but by impoverished petty gentry. Their farms were larger but much more “pulverized”, consisting of 40-, 60- or even over hundred field strips per farm ([23]: 75); ([4]: 109). A checker-pattern of between-village fragmented fields of mixed ownership was a general rule at petty gentry territories; therefore, utmost examples of incredible ‘field pulverization’ were regularly mentioned by Polish authors in the first decades of the 20th century ([22]: 128); ([24]: 103-104).

For example, Stanisław Rosłonec [4], who examined archival registers of taxes, found out that, at the end of the 18th century, eighteen families of petty gentry had possessed 1,108 arable plots in a small hamlet Żebry Wielkie. After a century, in 1872, 55 owners possessed 2,451 arable plots in Sawice-Bronisze (consolidated in 1908). Half a century later, in 1923, there were interesting cases of seven small adjacent hamlets: Nieniały-Doniczki, Nieniały-Szymany, Nieniały-Michny, Nieniały-Niestępowo, Rawy-Gaczkowo, Skłody-Stachy and Nieniały-Brewki. Their 81 residents possessed 4,902 arable plots.

The other territories of Podlasie, i.e. its central, eastern, northern and southern parts, were inhabited by peasants who were not allowed to administer their selions until the abolition of serfdom (1861) and peasant enfranchisement (1864). On those territories, both the process of land fragmentation and struggle against it, were initiated later. As recently as in 1970, concerning those territories, Władysław Biegajło wrote: “In those villages where arable lands have still remained fragmented, fragmentation has reached the utmost degree, anew. On the average, each farm, either small or large, consists of about 20 land plots. (...) In Nowy Dwór, Dąbrowski district, the average is 54 land plots per farm. Some of those plots are 1.5 meter wide and nearly 4 kilometers long. There are also numerous villages with the average land fragmentation degree as more than 40 land plots per farm, where width to length ratio is 1:1,000; the examples are as follows: Pieszczaniki, Ryboły, Hołody, Ostrów Południowy, Saczkowce. (...) In Sanniki, Sokólski district, and Podlewkowie, Hajnowski district, there are farms consisting of 100 to 130 farm plots. (...) In the whole region, furrows and baulks occupy about 10,000 hectares of arable” ([25]: 56). Similar estimations were also published by non-Polish authors. For example, G.A. de Réparaz ([26]: 54) mentioned a 6-hectare farm that consisted of 70 field strips. The farm was located near Hajnówka.

For the following three decades (1970-2000), field fragmentation was diminishing because of both economic factors and state-controlled consolidation projects. Nevertheless, on some territories the opposite processes were still prevailing, instead.

The utmost case: A farm of 1,221 field strips

An average degree of fragmentation of peasant farmlands in the past was estimated and included in the National Census reports, but there were no case study reports that revealed the most unique or extreme instances of land fragmentation. However, a few

extreme cases were acknowledged by geographers and social activists who promoted agrarian reforms.

Northeastern Podlasie. Władysław Biegajło mentioned (as quoted by W. Bujnowski) field strips being 7 km long while 2 to 4 meters wide, in Dąbrowa Białostocka ([10]: 540). Those data referred to the period before World War II.

Mazovia. More than a century ago, Jan Zakrzewski ([27]: 3) mentioned an extreme elongation of petty gentry arable plots: “This year I saw in Rostki Daćbogy, Ostrowski District, one arable plot of one kilometer in length while its width was only 12 to 18 inches [30-45 cm].”

Łomżyńskie. This sub-region between historic Mazovia and Podlasie, now included into the administrative region of Podlasie, has often been mentioned by historians and geographers because of its amazing fragmentation of arable lands. There were records about farms dispersed and consisting of 115, 120 and 200 field strips ([24]: 104), ([28]: 298). Some researchers called the capital of the region, Łomża, “the [world] ‘capital city’ of checkered fields” ([28]: 297), and the region was regarded as “the most extremely pulverized in the world” ([22]: 128), others termed its checkered fields as “absurd and ridiculous” ([4]: 141), ([29]: 21).

Western Podlasie. The most impressive example of an extreme fragmentation or ‘pulverization’ of a nobleman-owned farm, was described by Bohdan Zaborski, who wrote: “A farmer in Łapy-Kołpaki had his farm of several dozen hectares scattered in 1,221 narrow strips. (...) In Łapy there were many farms consisting of 600 to 800 field strips” ([23]: 75).

Belarus. In addition to these extreme cases in northeastern Poland, there was also an example related to Nowogrudak (Навагрудак) in what is now Belarus. In 1926, according to a correspondent of Polish agricultural journal *Tygodnik Rolniczy* (The Agricultural Weekly), a 15-hectare farm was scattered over 700 cord-shaped field strips. The neighboring farms consisted of 300 to 400 arable plots ([30]: 507).

Baulks as markers of land fragmentation

In 1908, Józef Jeziorański analyzed the relationship between land fragmentation and baulks. Assuming a 10-hectare farm divided into twenty plots of $1500 \times 3\frac{1}{2}$ m., each one bounded with 15 cm wide baulks, he assessed that baulks covered nearly one hectare, namely, 9,020 m² ([31]: 83); similar results were also achieved by Kocent-Zieliński ([21]: 5).

Baulks were 5 to 40 cm wide, but usually had a rather moderate width of about 15 cm. Baulk hedges were avoided because of their negative impact on the yield, especially when field strips were narrow. Sometimes wild pear trees were adopted as baulk markers. Such markers used to be necessary in the ‘three-field system’ and ‘open-field system’ arrangements, whose relics survived locally until as late as the 1960s. In such arrangements, arable lands were cultivated individually, but stubble fields were grazed commonly, therefore multiple alternate cycles of individual and

communal land use could blur baulks, thus inducing problems with field allocation at the beginning of the next season. Baulk markers, though few in number, prevented such a problem.

Contemporary relics of highly fragmented agricultural lands in northeastern Poland

Surprisingly, in contrast to written information and census data, which showed systematic post-war decline in land fragmentation except the last decade, a GIS-assisted map survey has recently revealed continuous abundance of extremely narrow and long field strips, as well as extensive areas of extremely fragmented fields, scattered all over the region until the present days.

To look for contemporary relics of the utmost land fragmentation, we have not found necessary to define quantitative border parameters to assess landscape as 'non-fragmented', 'fragmented' and 'extremely fragmented'. Instead, we took advantage of the fact that relics of EFL and its derivatives (IFA, EFA, TFA) usually differ clearly from their surrounding territories. In most cases, EFL areas covered by extremely narrow land plots, with some plots as narrow as 2 or 3 meters wide, bordered on consolidated lands with no intermediate zones.

Examples of the most extreme landscape fragmentation remained alongside the valleys of the rivers Biebrza, Narew and Bug, and their tributaries. Highly fragmented 'checker-like' lands, while easily revealed by cadastral data, are not recognizable visually in most cases, being masked in landscape. Such a 'landscape camouflage' is caused by vanishing baulks, visual determinants of land fragmentation, as well as by fallowing and reforestation of such lands.

We found the most unique occurrence of EFL (TFA relics) scattered all over the Białystok land district (Figure 1 and 2), including Białystok, the capital of the region. Two occurrences have been found in the eastern districts of the city (Figure 3). One of them is in *Wygoda* and *Pieczurki* districts and covers an area of 1.5×1.5 km², including hundreds of narrow land plots (former selions) 410 m long while only a few meters wide. There are also land plots as narrow as 2 m while about 540 meters long; a few ones are 1.3 m wide and 390 m long.

Another trapezium-like 16-hectare area of EFL has been found in *Piasta* district. The area of ca. 450×450 m includes a few hundred land plots approximately 3 meters wide, but numerous plots are much narrower, and a few of them are only 127 cm wide and 400 m long.

In northern part of Białystok, the *Białostoczek* district includes 6 EFL areas of various sizes (5 to 16 hectares). One of those areas still includes the most extreme land plots, 1.25 m wide while 700 m long.

Two TFA areas have survived in northern parts of Białystok, i.e., one in *Starosielce* district and another in the most northward area adjoining to the Supraśl River which partly defines the city borders.

After examining other Polish cities, we found Białystok to be unique in terms of its TFA legacy. No other city of such range (about 280,000 inhabitants) includes EFL areas even in the vicinity of its historic center, while in Białystok two EFL areas are 1.5 km distant from its downtown. No other city has such numerous and such narrow land plots. But in northeastern Poland, a few towns are surrounded by EFL on their outskirts. Examples include Łomża, Łapy, Ostrów Mazowiecka, Małkinia, Ciechanowiec and Kosów Lacki. Less impressive cases of land fragmentation can be discovered in almost the whole eastern part of Mazovia, including the eastern vicinity of Warsaw (Sulejówek, for example).

On the rural territories of Podlasie and Mazovia, there are numerous examples of EFL. Some of them seem similar to the most extreme ones, described by Polish geographers in the past. For example, in Żochy-Dębe-Guty there are land plots No. 142905_5.0007.43/1 – 142905_5.0007.43/5, ca. 630 meters long while only 80 cm wide; a nearby land plot No. 142905_5.0007.59/2 is 610 m long and 0.5 m wide; a plot 143306_2.0002.2328 near Miedzna, Węgrów district, is one meter wide while 1,600 meters long; alongside the Biebrza River there are field strips up to 2 m wide while 2 km long, etc. In many cases, such relics of EFL have been afforested and the fragmentation cannot be assessed visually in the landscape.

An overlooked phenomenon

Although the excessive fragmentation of arable lands in Poland used to be systematically researched in the past and the fragmentation problem has seemed well-recognized, we perceive the general scientific assessment of this subject matter as somehow deformed, paradoxically enough, because the relevant post-WWII research in Poland was based on census data. Census data showed southeastern Poland rather than northeastern part of the country as of the most unfavorable agrarian structure afflicted by land fragmentation: e.g., some Polish authors estimated that average arable plot sizes in three southeastern voivodeships (regions) were 0.3 ha, 0.4 ha and 0.6 ha, respectively ([32]: 55), while arable plots in northeastern Poland are on average much larger, although statistical estimates give uncertain data for this region. Thus, in recent works, extreme land fragmentation in northeastern Poland, although acknowledged as a historical phenomenon, has been almost completely ignored as an existing relic and a contemporary research problem.

Therefore, we argue that numerous exceptions, rather than statistics, should be prioritized in the study of land fragmentation as a cultural phenomenon and in discussion of possible conservation needs.

Highly fragmented and balk-divided arable lands as constituent of culture

In the past, multifarious influence of land fragmentation on agriculture, economy and culture was repeatedly described by Polish ethnographers and geographers, but

on the basis of rather anecdotal evidence. Selected levels of such an influence are explained below.

Land fragmentation and the three-field system

According to W. Biegajło, it was land fragmentation that petrified traditional three-field system in northeastern Poland until the 1950s [10]; ([33]: 56 and 73). The three-field system was finally abandoned in the 1960s. Before the land consolidation epoch (1860-1960), the common regime of crop rotation was strictly determined by land structure: many cultivated plots were isolated from roads and surrounded by other farmlands, making it impossible to cultivate them independently. This system of crop rotation was referred to by Polish geographers and ethnographers as “field compulsion”, as it was enforced by both tradition and the layout of the fields.

Land fragmentation and the open-field system

For the same reason, i.e. due to ‘field compulsion’ determined by land fragmentation, all individual fallows in a village were temporarily consolidated each year to serve as common grazing. Common grazing was essential for local rural economy in the conditions of extreme land pulverization.

The three-field system with common regime of crop rotation and common grazing, were all relics of the medieval open-field system, which on some territories had survived until the World War II or even until later. For example, in Borysówka and Grodzisko in Hajnówka commune, relics of open-field system were still noted in the late 1950s ([29]: 104-115); [12]. There were also relics of extreme land fragmentation, including land plots 2.8 km long and 2.4 meters wide.

Land fragmentation, baulks and social ties

Common land cultivation and common grazing influenced social ties, in general. But common cultivation of extremely narrow and elongated plots, where every baulk divided one’s belongings, amplified both positive and negative social ties, including the most extreme animosities. Therefore, the territories inhabited by Polish petty gentry, which were unique with the most extreme land fragmentation, were also famous for the most severe neighbor conflicts.

While farming on hundreds of field strips with common crop rotation, a farmer challenged problems with identifying his plots properly. According to Stanisław Rosłonec, “a petty gentry farmer often fails with counting or identifying his selions and he sometimes ploughs or harvests his neighbor’s one,” thus fanning the flames of neighbor quarrels ([4]: 141); see also: ([29]: 21). Małgorzata Dajnowicz ([24]: 169) mentioned a long lasting land ownership lawsuit between Stanisław Chojnowski and Hipolit Chojnowski who had litigated a cause against each other for 16 years at the turn of the 20th century. The subject matter of the claim was merely ‘a tuft of grass’, i.e. the tiniest piece of pasture.

Małgorzata Dajnowicz describes how land fragmentation influenced family ties: “The farmlands of large Jamiołkowski family consisted of 60 tiny field strips that were scattered around five hamlets. (...) Therefore, in order to avoid partitioning those field strips for a dowry or bride-price, new marriages were arranged only ‘in exchange’, i.e. a bride was allowed to marry a man whose sister married the bride’s brother. In such a case a dowry or bride-price was not necessary” ([24]: 102).

Landmarks: Baulks and pear trees

To enable proper identification of selions just after their fallowing, i.e. every third year, easily discernible landmarks were needed. Baulks as landmarks were not sufficient. Therefore, sometimes, self-sown trees were allowed to grow on baulks to indicate original arrangement of selions, field strips and baulks, and to fix them. The number of such landmarks was limited, as they significantly reduced grain yield. The exceptions were self-sown wild pear trees which were accepted and appreciated for their fruits. Pear trees were also believed not to decrease crop yield around them. Consequently, baulks and pear trees appeared in local folklore.

Preservation

Until now, there have been no initiatives to restore or preserve extremely fragmented field patchwork in Poland. In order to select the most fragmented relics of field patchwork for possible preservation programs, we examined the Białystok land district which spans some 25 kilometers north, 60 kilometers east, 30 kilometers south and 50 kilometers west from Białystok (Figure 1 and 2).

At present, almost all areas of extreme field patchwork in the district relate to three types of landscape:

- pine forests, usually planted in the 1950s,
- periodically inundated riverside meadows,
- wastelands.

None of the extremely fragmented field patchwork areas still serves as arable. Their fragmentation can be revealed by cadastral maps only, with no relevant visual attributes in real landscape: their baulks are seldom visible, and in most cases they are completely blurred.

The cadastral structure of TFA is fixed by mixed ownership, i.e. every single field strip belongs to two or more co-owners who usually do not agree with each other about possible sale or consolidation of the selion. According to anecdotal reports, there are still frequent cases of single plots possessed by a dozen or more co-owners or their descendants and inheritors. Given that legal circumference, consolidation is unlikely because of co-owners clash of interests. Every other ordered land use is unlikely, as well.

Nevertheless, we prioritize two areas of extremely fragmented field patchwork, as possible preservation areas. The first one is located in Białystok, the other in Łapy, a town some 20 kilometers south-west from Białystok.

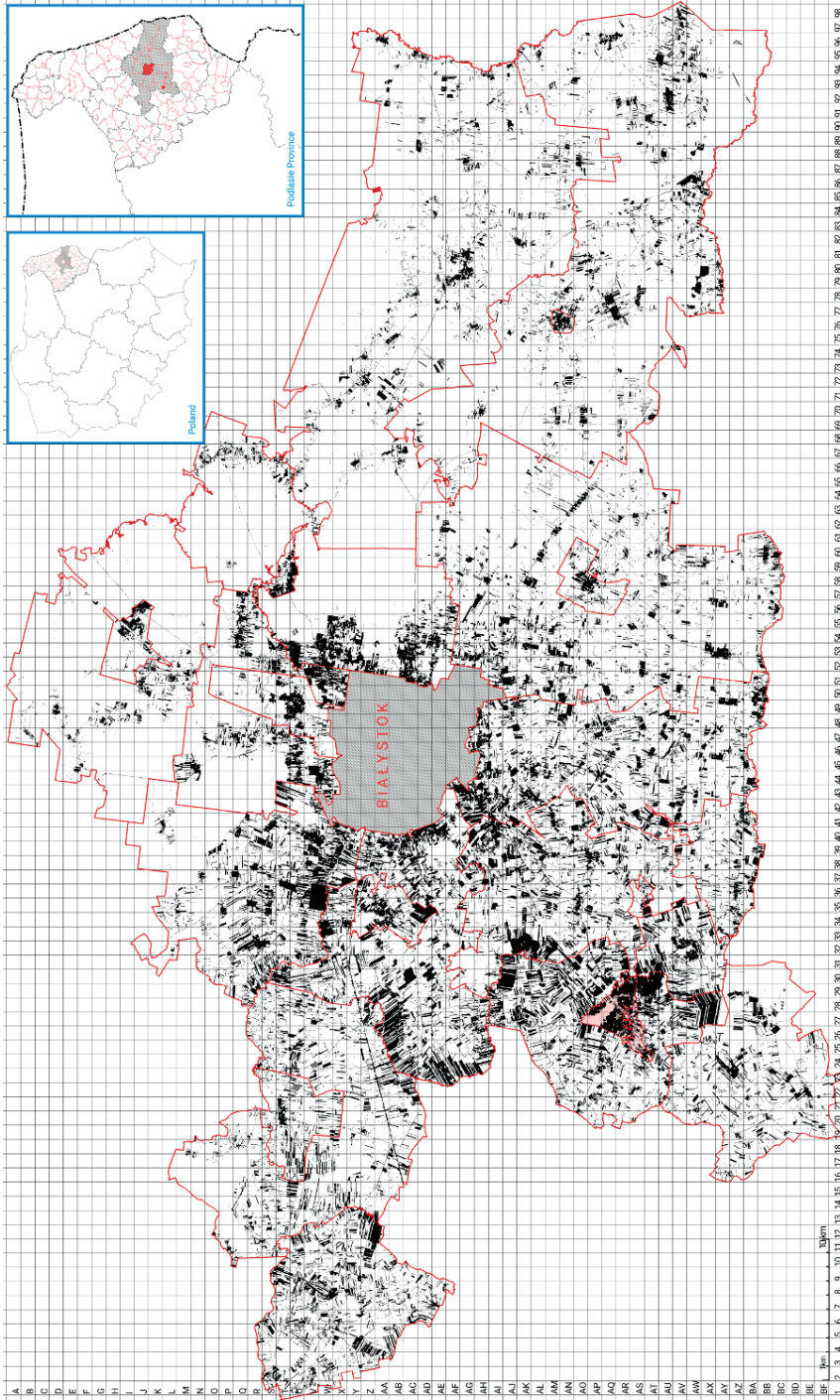

Fig. 1. Distribution of landscapes with prevailing plots narrower than 30 m in the Białystok land district

Source: own elaboration based on 2019 cadastral data.

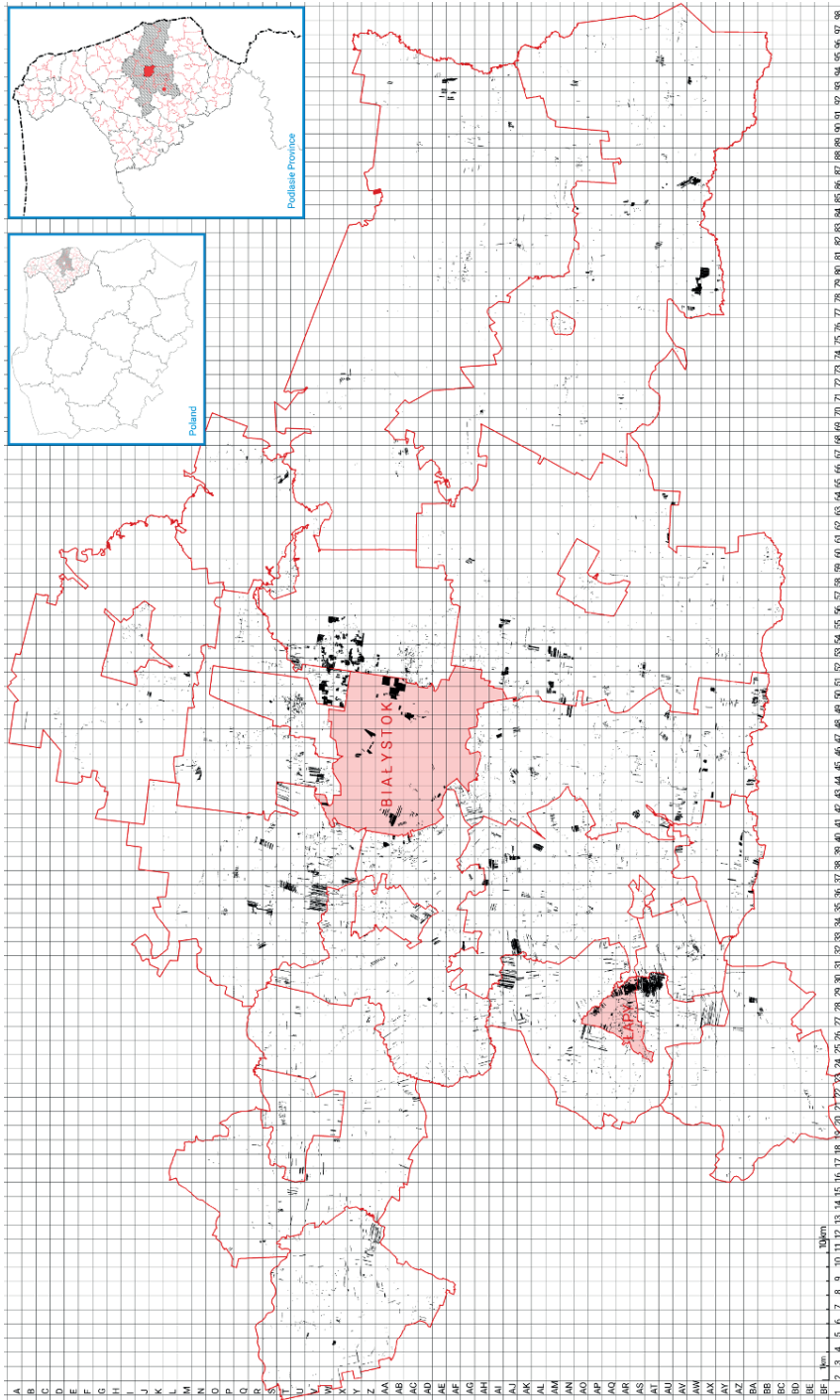

Fig. 2. Distribution of landscapes with prevailing plots narrower than 15 m in the Białystok land district

Source: own elaboration based on 2019 cadastral data.

The case of Białystok

Białystok covers 102 km² of which 32 km² is agricultural land; urban forests occupy 17.5 km², and 1.7 km² is waste land (2021 Census data). Most of its 28 districts were just villages in the past. Because of its semi-rural origin, Białystok has still maintained post-agricultural lands or waste lands with an extremely fragmented cadastral structure. (Figure 3) We estimate that such lands cover *ca.* 2.5 km² or 2.5 per cent of the total urban area, most of them being artificially or naturally reforested during the recent decades.

Białystok is the largest known city with extensive areas of extremely fragmented fields. Such 'urban checkered fields' have already lost their visual and functional constituents – baulks, thus becoming mere urban wastelands usually. Therefore, we suggest restitution of their baulks system as part of urban heritage preservation program.

The most extensive areas of extremely fragmented post-agricultural wasteland are located in eastern districts of the city, just eastwards to the city center. We suggest those relics of extremely fragmented field patchwork to be reused as allotment gardens with their parcels derived from the original structure of extremely elongated fields. We also suggest restoration and maintenance of their semi-natural baulks.

The case of Łapy

Łapy is a town of 16,000 inhabitants and covers 12 km² (2010 Census, 2021 Census). The town originated as a conglomerate of 13 small hamlets that were unique, owing to their extremely fragmented cadastral structure. Łapy has still retained some of the most fragmented land, particularly in the eastern part of the town. For example, Łapy III plot No. 1,265 is 530 meters long while only 1.3 meters wide.

Furthermore, in the very vicinity there are extremely fragmented lands that belong to two villages Łapy-Szołajdy and Łapy-Dębowina. For instance, Łapy Dębowina plot No. 1396 is 420 meters long while 1.2 meters wide (Figure 4).

All the relics of TFA in Łapy and around the town are riverside meadows with no baulks (Figure 5). They also include reed meadows and periodically inundated grasslands. In contrast to the Białystok case, TFA in Łapy cannot be re-formed and made visually discernible without funding programs. Such a funding should cover:

- general landscape design,
- baulk restoration and maintenance,
- periodical scything or mowing reed and grass,
- designing and creating facilities for visitors, including scenery observation towers, etc.
- surveillance.

Conclusions

Extreme fragmentation of agricultural land in northeastern Poland was assessed in the article as a cultural phenomenon. Its relics have been found in northeastern Poland,

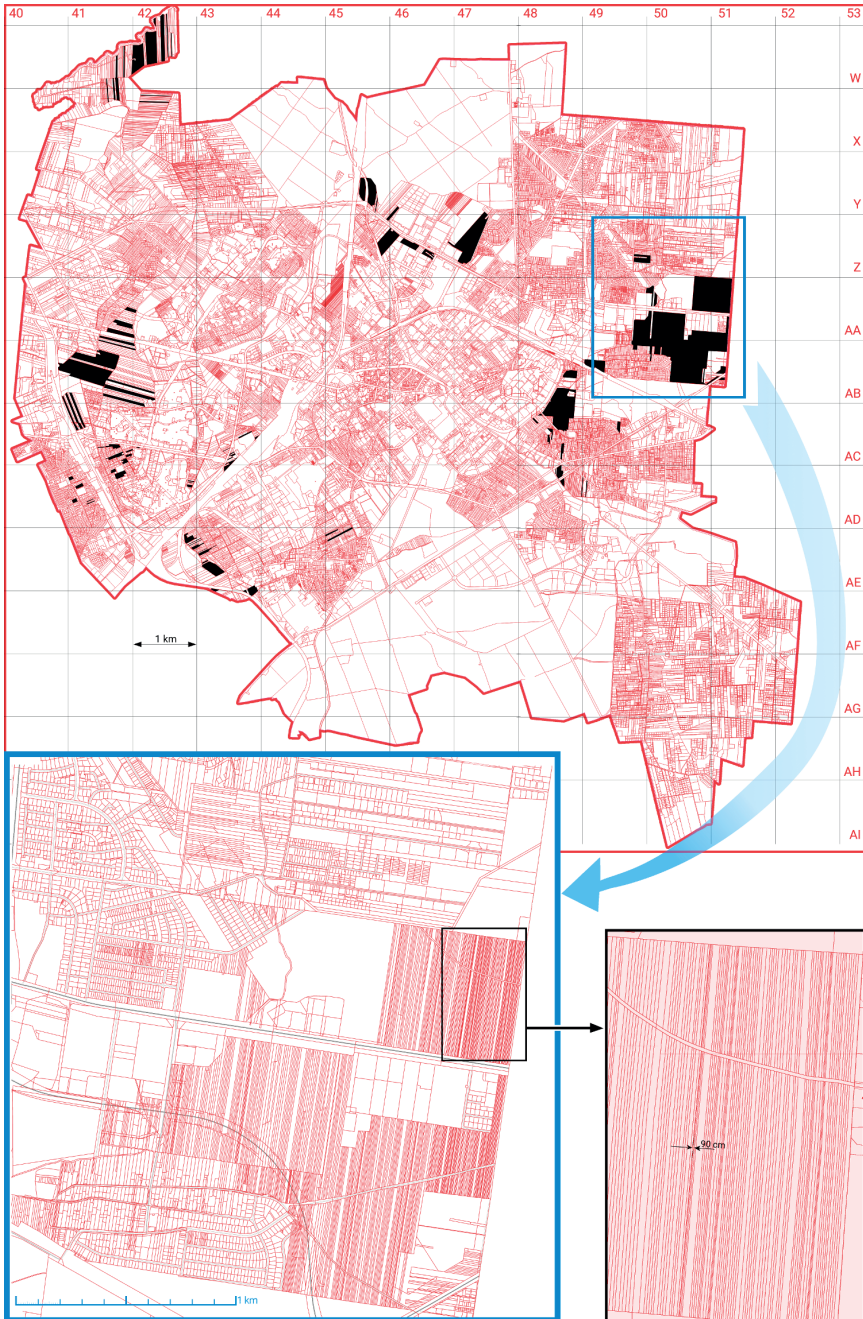

Fig. 3. Cadastral maps of Białystok (distribution of extensive sets of plots narrower than 10 m has been marked black)

Source: own elaboration.

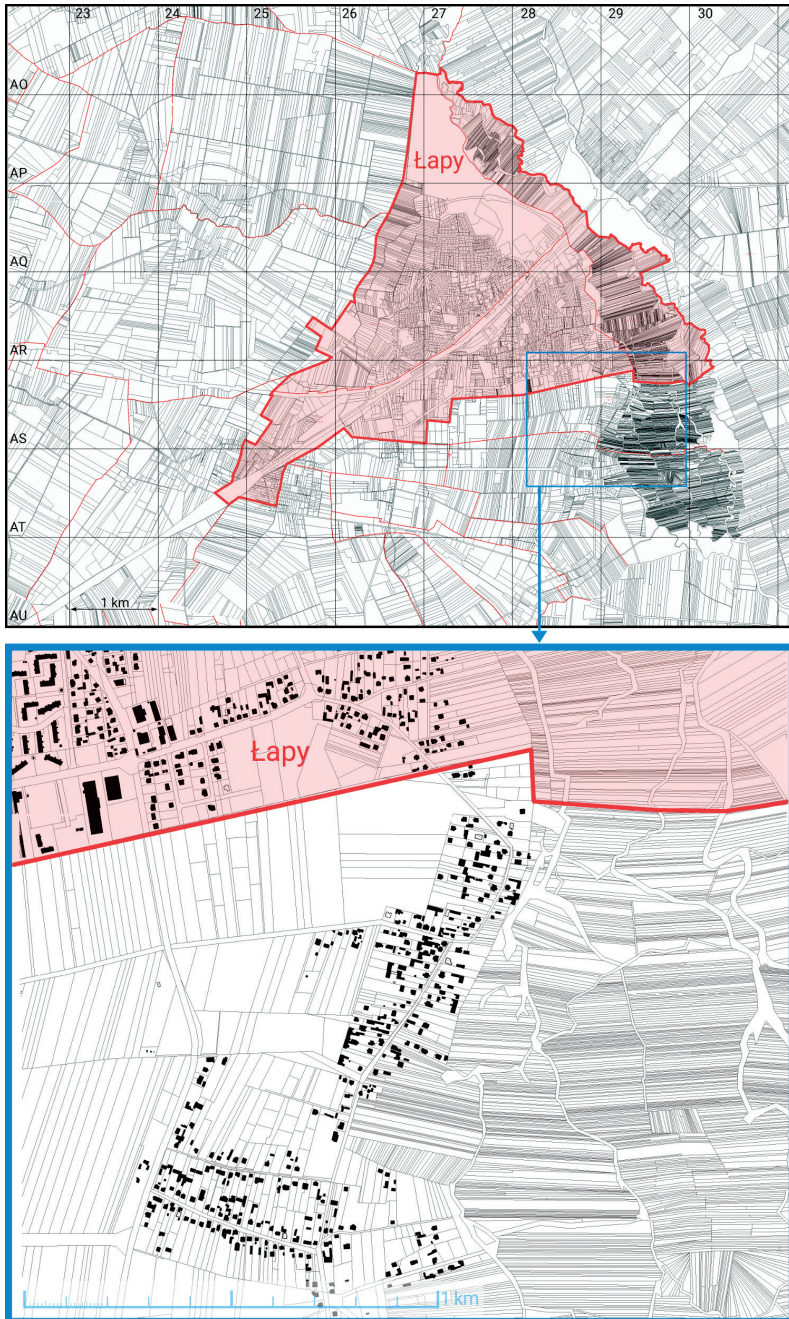

Fig. 4. Cadastral maps of Łapy Dębowa plot No. 1396

Source: own elaboration.

Fig. 5. A photo of relics of extremely fragmented meadows in AT-AS/29 sector (as shown in Fig. 4) as of March 2020

Source: own elaboration.

mostly scattered along river valleys and around towns. Cadastral data shows that the narrowest land plots in the region are as narrow as 80 cm and a few hundred meters long; the longest ones are more than a kilometer long and a few meters wide. Such elongated plots form larger ribbon patterns which are relics of the extremely fragmented arable land of the past. The most extreme examples appear rather sparsely among consolidated arable land. However, field surveys showed that EFLs have already lost their visual markers and can only be detected from cadastral data.

More detailed surveys were conducted to find EFL relics in the Białystok land district. In the central and western parts of the district, the cadastral land structure is 'saturated' with EFL. The capital city Białystok and its vicinity, and the peripheral town Łapy, contain the most fragmented land structure.

At present, EFLs relate to various types of landscape. If they are located along river valleys, old TFA relics are now mostly riverside meadows. Otherwise, they are wastelands or reforested arables. As a rule, their cadastral structure has blurred in visual scenery. Preservation and restoration of the historic visual scenery of the EFL is possible, but require various methods that depend on the category of landscape.

Protection perspectives

We have presented draft protection proposals for two EFL territories, one in Białystok and the other one in Łapy. The proposed actions included the following functions for EPL relics: private or allotment gardens in the case of Białystok, and municipally-funded and surveilled reserve in the case of Łapy. In both cases, baulks restoration should be provided.

Recommendations should also be made for the protection of relics of land fragmentation as a unique form of cultural landscape in the urban zone, which could significantly diversify the landscape structure of the city and increase its biodiversity. In the authors' opinion, the analyzed, highly fragmented land currently not used, disfigures the city landscape. It could easily be developed by restoring naturalized baulks between the plots, which would provide an enclave for the development of natural biodiversity and, at the same time, emphasize the existing cultural divisions of the properties. The plots of land themselves, on the other hand, should be landscaped with naturalized greenery in the form of multi-species floral meadows, diversified with, for example, hydrophilous or herbaceous vegetation to improve the water retention of the land and thus support the urban structure in terms of limiting the adverse changes to the city's climate.

We believe that the assessment, interpretation and possible proposal for the protection of the extremely fragmented landscapes in both Białystok and its vicinity, could serve as a model for similar studies and conservation attempts for other territories in Poland. The selected Polish cases are conspicuous by their spatial scale, fragmentation degree and heterogeneity of spatial context (urban and rural locations).

The discussed Polish cases can serve as an example or possibly as a frame of reference when considering the needs and possibilities of protecting fragmented land in countries other than Poland, except the fact that the relevance of the factors that constitute the historical and cultural values of such landscapes will then be different.

Of course, the disadvantages of fragmented land should also be taken into account. In general, land fragmentation hinders or prevents the use of efficient agricultural machinery and industrial farming methods, thus reducing the efficiency of agricultural production; it also generates costs of management, so that it is detrimental to the economic efficiency of land use, while it promotes the preservation of biodiversity, enriches the visual aesthetics of the landscape and boosts its tourist attractiveness. The visual and tourist attractiveness of fragmented landscapes correlates with the exposure of baulks.

There is also a need to develop a scenario that would allow for the development of sustainable planning, taking into account the preservation and protection of relics of fragmented landscapes, but preventing excessive loss of agricultural land and other negative effects of land fragmentation.

Future research perspectives

Based on our research to date, we have not assessed ownership parameters, such as mean number of plots per farm or the average number of co-owners per plot. Their use is expected to benefit future EFL examination with 'social' factors. They are alternative measures for land fragmentation. Will the EFL distribution map assessed with 'plots geometry' match the relevant EFL distribution map measured with 'plots per farm' parameter or with 'co-ownership parameter'? At present, we do not know the answer to this question.

The results of the study also prompt further questions related to any “fossil landscapes” that include EFL: Do they still affect the landscape, where and how? Should they be the target of conservation efforts?

Funding

This work was financially supported by the Ministry of Science and Higher Education through the Faculty of Architecture, Białystok University of Technology intramural grant WZ/WA-IA/2/2020.

Conflict of interest

The authors declare no conflict of interest.

References

- Špulerová, J.; Dobrovodská, M., and Stefunkova, D. Driving Forces, Threats and Trends Relating to Mosaics in Agricultural Landscape in Slovakia. *Journal of Landscape Ecology*, 2010, 3:2, 59-72. Available online: <http://dx.doi.org/10.2478/v10285-012-0027-y> (accessed on November 2, 2022).
- Prus, B.; Dudzińska, M., and Bacior, S. Determining and quantifying the historical traces of spatial land arrangements in rural landscapes of Central and Eastern Europe. *Scientific Reports*, 2021, 11: 23421. Available online: <https://doi.org/10.1038/s41598-021-02892-x> (accessed on December 15, 2022).
- Volumina legum*, vol. 8, Jozef Ohryzko: Petersburg, 1860. Available online: www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/48981/edition/65554/content (accessed on December 1, 2022).
- Rosłonec, J. *Samorzutne scalanie gruntów wśród mazowieckiej i podlaskiej szlachty zagrodowej*. Ministerstwo Reform Rolnych: Warszawa, 1928. Available online: <https://www.dbc.wroc.pl/dlibra/publication/59752> (accessed on December 1, 2022).
- Zawadzki, J. Drobna szlachta wobec oczyszczowania. *Gazeta Rolnicza*, 1861, 1(44), 356-358.
- Długoborski, K. O zniesieniu szachownic. *Kalendarz Centralnego Wydziału Kółek Rolniczych*, 1910, 88-93. Available online: www.wbc.poznan.pl/dlibra/applet?mimetype=image/x.djvu&sec=false&handler=djvu_html5&content_url=/Content/415455/index.djvu (accessed on November 2, 2022).
- Kofod, A. *Bor'ba s" črespolosiceŭ v" Rossii i za graniceŭ*. Tipografiâ A S Suvorina: Sankt Peterburg, 1907. Available online: <http://elib.cnshe.ru/books/free/0379/379716/> (accessed on November 2, 2022).
- Eymont, A.P. *Čerezpolosica v" Lomžinskoj gubernii*. Gubernskaâ Tipografiâ: Lomża, 1909.
- Antoniak, W. *Komasacja gruntów jako czynnik rozwoju rolnictwa na przykładzie województwa białostockiego*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich: Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1983. Available online: http://rcin.org.pl/Content/26982/WA51_39796_r1983-z6_Dokumentacja-Geogr.pdf (accessed on November 2, 2022).
- Biegajło, W. Szachownica gruntów i gospodarka trójpolowa na terenie województwa białostockiego. *Przeгляд Geograficzny*, 1957, 29:3, 533-559. Available online: <https://rcin.org.pl/dlibra/publication/29502/edition/16922/content> (accessed on November 2, 2022).
- Biegajło, W. The ways of transition from the three-field system to modern farming as currently observed in Poland's underdeveloped region of Białystok. *Geographia Polonica*, 1964, 2, 153-158. Available online: http://rcin.org.pl/igipz/Content/4527/Wa51_13482_r1964-t2_Geogr-Polonica.pdf#page=160 (accessed on November 2, 2022).
- Biegajło, W. Borysówka, Grodzisko and Hruskie villages in the north-eastern underdeveloped corner of Poland. *Geographia Polonica*, 1965, 5, 29-60. Available online: http://rcin.org.pl/igipz/Content/4524/Wa51_13479_r1965-t5_Geogr-Polonica.pdf#page=32 (accessed on November 2, 2022).

- Biegajło, W. Types of agriculture in north-eastern Poland (Białystok voivodship), *Geographia Polonica*, 1968, 14, 275–282. Available online: http://rcin.org.pl/igipz/Content/4515/Wa51_13469_r1968-t14_Geogr-Polonica.pdf#page=282 (accessed on November 2, 2022).
- Januszewski, J. Index of land consolidation as a criterion of the degree of concentration. *Geographia Polonica*, 1968, 14, 291–296. Available online: http://rcin.org.pl/igipz/Content/4515/Wa51_13469_r1968-t14_Geogr-Polonica.pdf#page=299 (accessed on November 2, 2022).
- Noga, K., Schilbach, J. Szachownica gruntów i typy zabudowy występujące we wsiach beskidzkiej zlewni Soły. *Zeszyty Naukowe AR w Krakowie*, 1991, 255, 107–110.
- Balaweider, M. Ocena szachownicy gruntów indywidualnych we wsiach przeciętych autostradą A4 na przykładzie wsi Mrowla. *Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich / Infrastructure and Ecology of Rural Areas*, 2010, 3, 115–125. Available online: <http://yadda.icm.edu.pl/yadda/element/bwmeta1.element.dl-catalog-900ed254-8e08-4bd1-898a-d92793fe694e/c/Balaweider.pdf> (accessed on December 15, 2022).
- Dudzińska, M. Szachownica gruntów rolnych jako czynnik kształtujący przestrzeń wiejską. *Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich*, 2012, 2(3), 45–56. Available online: <http://yadda.icm.edu.pl/yadda/element/bwmeta1.element.agro-4777cc0e-6a4c-4240-99e8-92b75d8596db/c/04.pdf> (accessed on December 15, 2022).
- Gamrat, R. et al.: Phytodiversity of midfield balks (environmental islands) in a selected area in North-West Poland. *Applied Ecology and Environmental Research*, 2018, 16(4), 4541–4558, Available online: http://dx.doi.org/10.15666/aeer/1604_45414558 (accessed on December 15, 2022).
- Ivascu, C. M.; Rákosy, L. Baulks, cultural heritage elements as ecological corridors in some traditional Romanian landscapes, *Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Biologia*, June 2015, 60:1, 137–153.
- Lazikova, J. et al. Land fragmentation and efforts to prevent it in Slovak legislation. *Agric. Econ. – Czech*, 2017, 63, (12), 559–568. Available online: https://www.agriculturejournals.cz/publicFiles/180_2016-AGRICECON.pdf (accessed on December 16, 2022).
- Kocent-Zieliński, W. *Jak usuwać szachownicę i przeprowadzać komasację gruntów*. Rubieszewski i Wrotnowski: Warszawa, 1907. Available online: <http://mars.cbr.edu.pl:8080/dlibra/docmetadata?id=1436&from=pubindex&dirids=1&lp=221> (accessed on December 15, 2022).
- Ludkiewicz, Z. *Podręcznik polityki agrarnej*, tom 1. Komitet Wydawniczy Podręczników Akademickich: Warszawa, 1932. Available online: www.bibliotekacyfrowa.pl/Content/77563/PAd_40296_cz1.pdf (accessed on December 15, 2022).
- Zaborski, B. *O kształtach wsi w Polsce i ich rozmieszczeniu*. PAU: Kraków, 1926. Available online: <http://dlibra.umcs.lublin.pl/dlibra/docmetadata?id=9936> (accessed on December 07, 2021).
- Dajnowicz, M. *Drobna szlachta ziemi łomżyńskiej na przełomie XIX i XX wieku*. Łomża: Łomżyńskie Towarzystwo Naukowe im. Wagów, 2002. Available online https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/4355/1/Dajnowicz_Drobna_szlachta.pdf (accessed on December 07, 2021).
- Biegajło, W. Production Properties of Agriculture of North-Eastern Poland. The Case of Białystok Voivodship, *Geographia Polonica*, 1970, 19, 119–130. Available online: http://rcin.org.pl/igipz/Content/4510/Wa51_13463_r1970-t19_Geogr-Polonica.pdf (accessed on December 15, 2022).
- Réparaz, G.A. Note sur les campagnes et la vie rurale du Nord-Est polonais. *Revue Géographique de l'Est*, 1965, 5-1, 41–75. Available online: www.persee.fr/doc/rgest_0035-3213_1965_num_5_1_1897 (accessed on December 10, 2020).
- Zakrzewski, J. O szachownicy. *Wspólna Praca, Tygodnik poświęcony sprawom Ziemi Łomżyńskiej*, 1910, vol. 1–2, 3–4. Available online: <http://pbc.biaman.pl/dlibra/publication?id=46328> (accessed on December 10, 2020).
- Dobroński, A. Infrastruktura społeczna i ekonomiczna guberni łomżyńskiej i obwodu białostockiego 1866–1914. *Dissertationes Universitatis Varsoviensis*, 1979, 197, 1–696. Available online: <http://pbc.biaman.pl/dlibra/doccontent?id=11754> (accessed on December 10, 2021).
- Biegajło W. *Sposoby gospodarowania w rolnictwie województwa białostockiego*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwa Naukowe, 1962, Available online: <https://rcin.org.pl/dlibra/publication/22009/edition/16867/content> (accessed on December 10, 2021).

- Dąbrowski, C. (1926). O scalaniu gruntów (komasacji). *Tygodnik Rolniczy: Pismo poświęcone sprawom rolniczym ziem wschodnich*, 1926, 10:47-48, 507-508. Available online: <http://kpbc.uci.umk.pl/dlibra/publication?id=88328&tab=3> (accessed on December 10, 2021).
- Jeziorański, J. *Usunięcie szachownic. Memoryał Rady Rolniczej Piotrkowskiej*. Piotrków: Rada Rolnicza Piotrkowska, 1908. Available online: <https://polona.pl/item/usuniecie-szachownic-memoryal-rady-rolniczej-piotrkowskiej,Njc4NjE5NjQ> (accessed on December 10, 2021).
- Markuszevska, I. Land consolidation as an instrument of shaping the agrarian structure in Poland: a case study of the Wielkopolskie and Dolnośląskie voivodeships. *Quaestiones Geographicae*, 2013, 32(3), 53–67. Available online: <http://dx.doi.org/10.2478/quageo-2013-0027> (accessed on December 10, 2021).
- Biegajło, W. Typologia rolnictwa na przykładzie województwa białostockiego. *Prace Geograficzne*, 1973, 100, 1–164. Available online: <http://rcin.org.pl/igipz/dlibra/editions-content?id=21840> (accessed on December 10, 2021).

OPRACOWANIE REDAKCYJNE

Karina Ćwirzeń

REDAKCJA TECHNICZNA

Jolanta Brodziak

SKŁAD I ŁAMANIE

Waldemar Szweda

KOREKTA

Karina Ćwirzeń (teksty polskojęzyczne)
Jacek Jędrzejowski (teksty anglojęzyczne)

PROJEKT OKŁADKI

Jolanta Brodziak

Fotografia na okładce przedstawia panoramę Wrocławia.
Fot. Agnieszka Dembicka-Niemiec

Publikacja udostępniona na licencji Creative Commons
Uznanie autorstwa–Użycie niekomercyjne–Na tych samych warunkach CC BY-NC-SA

Kopiowanie i powielanie w jakiegokolwiek formie wymaga pisemnej zgody Wydawcy

© Copyright by Uniwersytet Opolski
Opole 2023

ISSN 2082-4793
e-ISSN 2543-5302

Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, ul. Dmowskiego 7–9, 45-365 Opole.
Wydanie I. Nakład 80 egz.

Składanie zamówień: tel. 77 401 66 89, e-mail: wydprom@uni.opole.pl.

Druk i oprawa: volumina.pl Sp. z o.o.